

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№34
(17522)

2008 чылдың
АПРЕЛЬ 3,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Өг-бүлө чылынга

«Шын» (№ 138, 10.11.07) солунда «Чамашкы, Улашкы, Быжындыга бажың бээр» деп эгелиг материалга Чазак Даргазы Ш.Кара-оол Тес-Хемден үш ийистерлиг Көк-оол болгаш Арина Кара-оолдарның өг-бүлезинге Кызыл хоорайга чаагайжыды туттунган квартираны бээрин аазаан турганын бижээн бис. Чазак Даргазының шиитпир-аазаашкыны күүсеттинген.

ЧАМАШКЫ, УЛАШКЫ, БЫЖЫНДЫ — КЫЗЫЛДА

Чырык чер кырында амыр-тайбың амыдыралдыг, аас-кежиктиг өг-бүлелер хөй. Ынчалза-даа оларның аразындан онзаланып турар өг-бүлелер база тургулаар. Ниитилелдин ындыг «уяжыгажының» бирээзинге, бо чылдың март айга чедир Тес-Хем кожуунун Берт-Даг сумузунга чурттап турган Көк-оол Чоодуевич биле Арина Ким-ооловна Кара-оолдарның өг-бүлезин дидими-биле хамаарыштырып болур...

лары ынчан шаа-биле шору материалдыг дуза чедиргенер. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол база аас-кежиктиг бо ховар таварылганы кичээнгейинден салбаан. Эрткен чылын, Кара-оолдарның өг-бүлези сумуга чурттап турда, ол бодунун өмүнээзинден 15

чаагай өстүрүп, өөредип алзын дээш, аас-кежиктиг өг-бүлөгө тускай квартираны Кызылга бээрин шиитпирлээн. Улуг Хуралдың ийи палаталарының депутаттары, Чазак кежигүннери республиканың бирги удуртукчузунун ол эгелээшкинин деткээнер.

Чазак Даргазының шиитпир Кызылга чаа бажыңның ажылгалга киргени-биле күүсеттинген. Айның чаазында, хуннун экизинде Кара-оолдарның өг-бүлези чаа квартираже көжүп кирген. Көк-оол Чоодуевич көжүп келген дораан, автомашиналар септээр хуу станцияда ажылдай берген, а Арина Ким-ооловна амдыызында үш ийистерин азырап, кижизидип олурар. Ынчалза-даа кыстарын уруглар садынга тургузуп алгаш, удавас ажылдаар сорулгалыг. Кижизидикчи бажыңның ажылы болза улам эки, чүге дизе, Берт-Дага ол уруглар садынга ажылдап турган болгай.

Өг-бүлениң ийистерден аңгыда өске үш ажы-төлүнүн ийизи — Байслана биле Олчана Кызылдың №12 ортумаа школында өөрени берген, а улуг акызы Бадый төрзөн Берт-Даг сумузунда малда чоруур кырган-ава, кырган-ачазының чанында оларга дузалажып турар. Үш ийистер, аас-кежиктиң сөннечилери, чаагайжыды туттунган бажыңга чаңгыгып, бо хуннерде омак-хөглүг ойнап, опаң-чикпен маңажып хунээрлер.

2008 чылды бистиң чуртувуста өг-бүлө чылы кылдыр чарлаан. Бо талазы-биле янзы-бүрү хөй ажылдар чер-черлерде кылдынып турар. Оларның бирээзинге бо бөдүүн, ынчалза-даа эдээнден туттунуптар уруг-дарыы-биле бай-байлак өг-бүлөгө хамаарыштыр алдыңган тодаргай хемчегни чижек кылдыр кирип болур. Чазак Даргазының күүсеттинген шиитпиринге Кара-оолдар чоок кижилери, тыва чону-биле деңге өөрүп олурарлар. Бо таварылгада «Сөглээн сөс — керткен ыш» деп чүве бо эвеспе...

Виктор САНДАР.
ЧУРУКТА: Энергетиктер кудумчузунда чаа бажың; өг-бүлениң ортун кызы Олчана үш ийис дуңмалары: Быжынды, Улашкы болгаш Чамашкы-биле.

Авторнун тырттырган чуруктары.

3Ң-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

Бөгүн Россия Федерациязының Президентизинин Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи А.В. Квашнин бистиң республикага ужуп кээр. Ооң ажыл-херээниң кол сорулгазы — бистиң республикада инвестиция төлөвилелдеринин боттанышкынын көөрү. А. Квашнин-биле федералдыг органнарның төлээлери, инвесторлар келир. Дугуржулгага ат салыр.

Апрель 1-де Чазактың ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа республикага кадрларны белеткээри, Чазак Даргазының Улуг Хуралдың депутаттарына айтыркалының күүселдезин Тыва Республиканың Экономика яамызының чорудуп турарының дугайында болгаш шупту 28 айтырыгларны чугаалашкан.

Бо чылын республикага кадрлар белеткээринин күрүне чагыын Тываның 2012 чылга чедир социал-экономиктиг программасынга үндезилеп тургускан. Кадрлар белеткээринге чагыглары республиканың яамылары, ведомстволары, чагырга черлери болгаш организациялардан аңгыда, «Лунсин» КХН база «Енисей үлетпүр компаниязы» ХАН кириген.

«Тываның 2015 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдэзи» программа езугаар республикага 7000 ажылчын олуттар негеттинип турар. Элегес хөмүр-даш уургайыңа — 2830, демир-орук тудуунга — 2000 хире, Кызыл-Даштыг үлетпүрүнге 1400 ажылчын күш херек болуп турар.

Бо чылын тудуг ачы-дузасынга болгаш тудуг ажылдарына 986 млн. рубль көрдүнгөн, ол дээрге эрткен чылдың деңгелинден 28,6 хуу бедик көргүзүп болуп турар. Республиканың Чазаның капитал септелге эргелели 745 млн. рубльди шингээди алган, ол 2006 чылга деңгээрге, 19 хуу бедик. План езугаар ажылгалга кирир ужурлуг 22 объектинин сезин ажылгалга кириген. Оларга Хову-Аксында хаагыг рынок, «Сүбедей» спорт-комплекс, Кызылда болгаш Каа-Хем суурда ЛЭП, № 15 школының немелде тудуу, Бай-Хаакта 10 квартиралыг, ИХЯ-ның 45 аал чурттаар болгаш Буренский кудумчузунда 24 аал чурттаар чуртталга бажыңнары.

«Кадыкшылга» национал төлөвилелди чедишкенин чорудары-биле республиканың Чазаа Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тургускан. Ону эмнелге-профилактиктиг албан черлеринге, оон удуртукчуларынга тыпсыр. Бирги чер дээш 100 муң база 10 муң рубль; ийиги чер дээш 75 база 7 муң; үшкү черге — 53 муң база 5 муң рубль.

Кызылдың 12 дугаар микрорайонунга эге школы тудуп эгелээринин төлөвилел документи-лерин бадылаан. Ук объектинин өртээ 34,3 млн. рубль.

Чүге дизе, олар бо чылдың март айның эгезинде Кызыл хоорайның Энергетиктер кудумчузунда үш каът хөй аал чурттаар чаагайжыды туттунган 9 а бажыңдан ийи өрээлдиг квартираны Чазак черинден ээлчег чокка алганнар. Оларга чурттаар оран-саваны бергениниң чылдагааны — аныяк өг-бүлениң 2006 чылдың январь айда үш ийис кыстарлыг болганы. Бо кончук ховар, ынчалза-даа аас-кежиктиг таварылганы республиканың чону, удуртулгазы, шынап-ла, улуг

өөрүшкү-биле хүлээп алган.

Көк-оол биле Арина Кара-оолдарынчан школачы үш ажы-төлүңге немей чаптанчыг үш ийис кыстарлыг болу бээрге, чаңгыс чер-чурттуглары дыка-ла чылыг уткуп алганнар. Кожуун төвү Самагалдайның Культура бажыңыга байырлыг хүлээп алышкынын организастааннар. Үш ийистер: Күзел, Соруктуг болгаш Белек (ойзу адаан аттары: Чамашкы, Улашкы, Быжынды) кадык-чаагай мандып өссүн дээш, чаңгыс чер-чурттуг-

мун рубльди аас-кежиктиг ада-иеге харысалгалыг ажылдакчылар дамчыштыр чорудуп берген.

Кайгап ханмас үш ийис кыстары-биле кады хенертен 6 ажы-төлдүг апарган өг-бүлөгө чазак-чагырга черинин талазындан дуза үстүндө чамдык ажылдар-биле кызыгаарланмаан. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оол мындыг таварылгада өске субъектилерниң үлгерлиг чижээн өөренип көргөш, бичии уруг-дарыын төп черге менди-

Журналистер хуралындан

АЖЫЛ-ХЕРЭЭ ЧОНУ-
БИЛЕ ТУДУШ

Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада регионалдыг салбырының отчет-соңгулдалыг хуралы эрткен пятницада Парлалга бажыңыга болуп эрткен. Ооң ажылынга Россияның Журналистер эвилелиниң Сибирь федералдыг округ талазы-биле секретары Р.А.Жмодик киришкен.

Эвилелдин ажылының талазы-биле отчетту Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада регионалдыг салбырының даргазы А.С.Шоюн кылган. Отчеттук үеде эвилелдин ажыл-чорудулгазының кол угла-нышыкыны – журналистерниң профессионал билиин бедидип, оларның чогадыкчы ажылынга салдар чедирип, массалыг информация чепсектериниң материал-техниктиг баазасын сайзыраңгайдып, ону быжыглаарына киржилгези турган. 2005-2007 чылдарда МИЧ-тер журналистериниң аразынга чогадыкчы конкурстарны янзы-бүрү темаларга эрттирген, аңаа 140 ажыл-ажылдарны кириген. 2005 чылдан эгелеп, аңгы-аңгы деңгелдин соңгулдаларын чырыдарына республика конкурсузун ТР-ниң Соңгулда комиссиязы-биле кады доктаамал эрттирер турар апарган. Тываның журналистери Россия деңгелдин чогадыкчы конкурстарга чедишкенин киржил турарының бир бадыйкалы – бедик шаңналдар арбын. Ооң чижээ, журналист Саяна Монгуш «Тува-онлайн» Интернет-парлалга бөлүк материалдарды дээш, Андрей Сахаров аттыг шаңналдың дипломун алган, а «Центр Азия» солунунун кол редактору Надежда Антупьеванын чогадыкчы ажылдары Москвага Артем Боровиктин шаңналының бирги чергезинин дипломунга төлөтүг болган. Тыва телеоператорларның Россия болгаш делегей чергелиг улук конкурстарга, фестивалдарга чедишкенин киржилгези коллегалары бистерни өөртүп турар деп, Александр Шоюн онзалап демдеглээн.

2005 чылда эвилелдин баштаар черинин саналы-биле республиканың парлалга агентилели Федералдыг агентилел дамчыштыр компьютер техникасы садып алырынга акша-хөреңгини чугаалажып ап, кожууннар аразының «Хемчиктин сылдызы», «Улук-Хем», «Чаа орук» болгаш «Танды-Уула» солуннарга дузалашкан.

Тываның Журналистер эвилелинде бөгүндө 167 кижигүн бактап турар. Оларның аразындан Тыва журналистиканың хоочуннарының байлак арга-дуржулгазынга өөренимишаан, оларның ажыл-херээн аныяк коллегалары уламчылап турар. Хоочуннарын деткиринин янзы-бүрү хемчеглерин эвилел ап чорудуп турар. Тыва Республиканың Чазанын талазындан чылдың-на Россияның Парлалга хүнүн таварыштыр оларга материалдыг дуза чедирери чаагай чаңчыл кылдыр тургустунган. Бо чылын ол байырлал бедик деңгелге демдеглеттинген. «Сүбедей» спорт комплекзинге

журналистер биле Чазак командаларының аразында волейболга, баскетболга спортчу солун маргылдаалар болган.

Эрге-чагырга органнары биле парлалганын аразында харылзаа, журналистерниң социал камгалалы дээн чугула айтырыгларга база чугаа болган. Санал бергеннер журналистерниң профессионал өөредилгезинче, өске регионнарда журналист эштери-биле арга-дуржулга солчурунга ол черлерге сургакчылаашкыннарга акша-хөреңги бээриниң айтырыгларын кичээнгейге ап, дузалаарын чугаалааннар.

ТР-ниң Чазанын Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу К.А.Бичелдей сөс алгаш, күрүне эрге-чагырга органнары биле журналистерниң кады ажылдажылгазының дугайын чугаалап тура, кады ажылдажылгага беленин айтып, парлалганын дөрткү эрге-чагырга, улук күш дээрзин үнелээн. Информация шөлү республиканың ажыл-амыдыралы-биле дорт холбаалыг болганда, ооң кол-ла айтыры – кижилер, оларның хүн бүрүдө чугула айтырыгларынче угланган турар ужурулуг. Республиканың хөгжүлдэи дээш адыр бүрүзүнге чаа хевириниң кады ажылдажылгазы эргежок чугула, а ооң түннели көскү болуп ужурулуг, чүге дизе, бөгүнгү ажыл-херектер чонче, оларның ажыл-амыдыралынче, республиканың сайзырал хөгжүлдэинче угланган.

Отчет-соңгулдалыг хуралдың киржикчилери Тываның Журналистер эвилелиниң ажыл-чорудулгазын чүгээр деп үнелээн.

Тываның Журналистер эвилелиниң даргазын соңгурунун айтырыгы хуралдың хүн чурумунун айтырыгларына кирген турган. Эвилелдин даргазына соңгуру-биле үш кандидатураны кириген: «Шын» солунунун кол редактору Светлана Монгуш, «Центр Азия» солунунун кол редактору Надежда Антупьева, журналист Хеймер-оол Ооржак.

Светлана Сюр-ооловна Монгуш бүзүрел дээш, четтиргенин илереткеш, бодунун кандидатуразын уштуп алган. Бадылаашкынче арткан ийи кандидатура кирген.

Бадылаашкынның түннелдери-биле Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада регионалдыг салбырының даргазына журналист Хеймер-оол Ооржак соңгуткан.

Бо чылдың апрель 22-де Москвага болур Россияның Журналистер эвилелиниң VIII съездининин ажылынга киржири-биле Хеймер-оол Ооржакты, Александр Шоюну, Надежда Антупьеваны делегаттар кылдыр соңгаан.

Вера КУУЛАР.

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ
ЧОРУП ТУРАР

Март 28-те республиканың Улусчу чогадылга бажыңыга 2007 чылда өрттүн айыылдыг сезонун эрттиргенин түннелдери болгаш 2008 чылда өрттүн айыылдыг үезинде аңаа белеткел ажылдарының чоруп турарының талазы-биле республиканың калбак хуралы болуп эрткен. Ооң ажылынга ТР-ниң Чазанын Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргит, яамаларның ведомстволарының удуртукчулары, кожуун чагыргаларының даргалары, республиканың арга-арыг агентилелиниң болгаш Россияның ОБЯ-ның ТР талазы-биле кол эргелелиниң ажылдакчылары киришкен.

Хуралга «2007 чылдың өрттүн айыылдыг сезонунун түннелдери болгаш 2008 чылда арга-арыг өрттерин өжүреринге белеткелдер ажылдарының талазы-биле ап чорудуп турар кол-кол хемчеглер дугайында» илеткелди ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле агентилелиниң директору А.Т.Бараан кылган.

2007 чылда республиканың арга-арыг фондузунга 318 арга-арыг өрттери болган, 2006 чылдың деңгели-биле алырга, арга-арыг өрттеринин саны 4,3 катап көвүдээн азы бир өрттүн ортумак шөлүнүң хемчээли 1,3 катап өскөн. Ниити чедирген когаралдың түнү 41,0 млн. рубль чедип турар. Өрттүн болуп турар кол чылдагааны болза, кижилерниң от-биле оваарымча чок бооп турары. Республика девискээринге болган өрттеринин 51 хуузуна тус черинин чурттакчылары буруулуг болуп турар.

Өрттүн айыылдыг байдалының тургустунуп келгени-биле холбаштыр 2007 чылдың сентябрь 5-те ТР-ниң Чазанын доктаалы-биле онзагай байдалдың чурумун чарлаан турган. Онзагай байдалды чарлаан үеде ОБЯ-ның Сибирьде регионалдыг төптөн 60 кижиге келгеш, Кызыл кожуунун арга-арыг фондузунун девискээринге болуп турган улук өрттү өжүрген. ТР-ниң Чазанын курлавыр фондузундан кывар-чаар материалдар болгаш аш-чем садып алырынга 1800,0 рубльди үндүрүп берген. Эрткен чылын эң-не улук өрттер Каа-Хем, Танды болгаш Кызыл кожууннарның девискээринге болган.

Илеткелчи эрткен чылын өрттүн айыылдыг сезонунга белеткел ажылдарын чорударынга болгаш кывар-чаар материалдарының, аш-чеминин болгаш саң-хөөнүн курлавырын тургузар талазы-биле Танды, Чаа-Хөл, Өвүр, Тере-Хөл, Тожу болгаш Кызыл кожууннарның чагыргалары кончуг эреңгей белеткенгенин демдеглээн. Каа-Хем болгаш Кызыл кожуунун чагыргалары хову өрттерин үезинде өжүрбээнинден, ол калбак арга-арыгже шилчээш, улук когаралды чедирген. Шак-ла ындыг байдал Эрэин кожуунун Нарын сумузуна болган.

Чеди-Хөл, Тес-Хем, Би-Хем кожуун чагыргаларының, «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-нин, «Восток» КХЭ-нин, хуу сайгарлыкчы Афонинин, ыяш белеткекчизи А.А.Сапожниковтун («ТТ» КХЭ), Дүрген сумунун чагырга даргазы Ю.Б.Оюнуң, «Өлчей» КХЭ-нин удуртукчузунун арга-арыг өрттерин өжүрерин организастаар талазы-биле улук дузаны чедиргенин А.Т.Бараан бодунун илеткелинге демдеглээн.

Бо чылдың өрт сезонунга республиканың арга-арыг ажылдакчылары белеткел ажылдарын эгелей бергенин илеткелчи база чугаалады. Эки чүве чүл дээрге, белеткел ажылдарын чорударына федералдыг бюджеттен субвенция хевиринге акшатоерик кээп эгелей берген. Арга-арыга агаардан хайгаарал чорударына 13109,7 муң рубль, чер кырының арга-арыг өрттерин өжүреринге 11345,3 муң рубль, өртке удур хемчеглер чорударына 5364,4 муң рубльди берген.

Бо хүннерде 6 өрт-химия станциялары болгаш 25 өрт командалары белеткеп тургустунган. Респуб-

ликаның шупту лестничестволарында 18 хайгаарал постуларын эң-не бедик черлерде тургустунган. Чер кыры-биле хайгаарал чорудар 36 маршруттарны бадылаан. Автономнуг албан черлеринин автопарыгының 78-80 хуузу хуусаазын эрттир ажылдап каапканы улук дүвүрелди болдуруп турарын А.Т.Бараан илеткелинге демдеглээн. Ындыг турзада бар турган техниканы септеп, чаартып тургаш, ажыглап болур аргазын тургустунган. Тураннын, Каа-Хемниң, Балгазының, Барыын-Хемчиктин автономнуг албан черлеринде арга-арыг өрттерин өжүрер талазы-биле дүрген хөдөлүр отрядтары тургустунган. Бо чылдың апрельде Балгазының автономнуг албан черинин баазазына арга-арыг өрттерин өжүрер талазы-биле дүрген хөдөлүр отрядтарын өөредилгезин эрттиреринге белеткенип турарын илеткелчи чугаалады.

Арга-арыгны агаардан хайгаараар Красноярскинин авиабаазанын Тывада авиазенозунун командири В.В.Лесков бо чылдың өрт сезонунга белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында кыска дыңнадыгы кылган. Арга-арыгны өрттен камгалаар Тыванын авиазенозунун 4: Кызылдың, Сарыг-Септин, Шагаан-Арыгның, Тожунун салбырларында белеткел ажылдарының канчаар чоруп турарына доктааган.

Тожу лестничествозунун директору Ю.М.Матвеев саналына бо чылгы өрттүн айыылдыг сезо-

Республика девискээринде болган
өрттеринин 51 хуузуна чурттакчылар
буруулуг бооп турар

нунда белеткел ажылдарына кысказы-биле доктаады. Арга-арыг өрттерин өжүреринге дүрген хөдөлүр отрядтары, кывар-чаар материалдарының курлавырларын, 450 муң рубльдин курлавырын тургузуп алган болгаш онза байдал үезинде ап чорудар хемчеглерниң планын ажылдап кылган.

ТР-ниң Чазанын Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргит бо чылгы өрттүн айыылдыг сезонунун белеткелинин талазы-биле чугаалап тургаш, профилактиктиг ажылдарың белеткелин шынарлыг чорудуп, өрттүн айыыл чок чорунун негелдезин күүседирин хандыар, чурттакчылыг суурларның чоогунда турар арга-арыгларже кичээнгейни салырын онзалап демдеглээн. Арга-арыг чоогунда турар көдээ ажыл-агый боктары өрттедип узуткаарын болдурбас. Өрт бригадаларын өртке удур дериг-херекселдер-биле долузу-биле хандыар. Малчын тургалдары камгалаар талазы-биле өртке удур хемчеглерни чорударын муниципалдыг тургузугларын удуртукчуларына сумелээн.

Чамдык санал берген эштер өрт кыва бергенде ооң хемчээлин улгаттырбайн, дүрген өжүрер хемчеглерни алырынче кичээнгейни салып турары кончуг чөптүг. Бо талазы-биле агаардан хайгааралды доктаамал болгаш үезинде чорудары негетинип келгенин демдеглээннер. ТР-ниң бойдус курлавырлар болгаш экология сайыды С.К.Долгар онза кичээнгейни белеткел ажылдарынче угландырганы таварылга эвес. Чамдык кожууннарда мынчага чедир кывар-чаар материалдарың болгаш аш-чемниң, акша-хөреңгинин курлавыры тургустунмааны чамдык арга-арыг ажылдакчыларының саналындан үнүп турган.

Хуралдың түннелинде часкы өрттерге белеткел ажылдарын үезинде болгаш шынарлыг чорудар талазы-биле хамаарылгалыг яамаларың, чамдык федералдыг ведомстволарың, албан черлеринин, муниципалдыг тургузугларын удуртукчуларына, лестничестволарын директорларына хуусаазын айтып каан, өрт айыыл-халавын болдурбазынче угландырган күүседир хемчеглерниң шийтирин хүлээп алган.

Сергей ХЕРТЕК.

ХАЙГААРАЛ АЛБАНЫ

Бистиң республикада база бир хайгаарал албаны февраль айда тургустунган. Россия Федерациязының Президентизинин 2007 чылдың март айда ат салган Чарлыын езугаар массалыг коммуникация адырынга, харылзаага болгаш культураның салгал дамчаан төөгүлүг черлерин хайгааралга алыры-биле федералдыг албан черин тургустунган.

Чаа албан чери ооң мурнунда турган харылзаа адырының Федералдыг хайгаарал албан чери биле (Россыязнадзор) массалыг коммуникацияны хоолужудулганы сагырының болгаш культураның салгал дамчаан төөгүлүг черлеринин (Росохранкультура) хайгааралын чорудар албан черлерин чаңгыс организация кылдыр кат-

тыштырганы-биле тургустунган.

Мооң мурнунда чылдарда организацияның уставын, автор кижиге бодунун автор эргезинге лицензияны, бүрүткелди Красноярск хоорайга бүрүткелди алып турган. Май айдан эгелеп бо организация бүрүткел ажылын боду чорудуп эгелээр. Оларның ажылдаарына бүгү таарымчалыг байдалдар тур-

густунган: сөөлү электроннуг дериг-херекселдер, республикада 85 школаның Интернет-биле харылзаазын туткан, ону кнопка баскаш, көрүп хайгаарап олурар, республикада телеканалдарың шынарын үргүлчү хайгааралга тудуп турар. Тыва чоннун шаандан тура салгал дамчып келген төөгүлүг черлеринин ниити санын, архивин, ону республикадан дашкаар үндүргенин, республикаже киригенин хайгаараар. Авторларның эргелеринин айтырыгларын база шийтирлежир, ынчанга журналистерге оларның эрге-ажыын камгалаптар албан черинин тургустунуп келгенин демдеглевес аргажок.

Республикада тургустунган массалыг коммуникация адырының, харылзааның болгаш культураның салгал дамчаан төөгүлүг черлерин хайгааралга алып эргелелдин удуртукчузу М.К. Куулар Москвага хөй кандидатуралар аразындан килдис эргелекчизинге В.О. Наксылдын, кол специалисттерге хоочун культура ажылдакчызы А.А. Балганның, массалыг информация чепсектеринин ажылдакчыларына билдингир апарган журналист А.Н. Королеваның кандидатураларын бир үн-биле бадылаанын, арга-дуржулгалыг ажылдакчылар ында ажылдай бергенин журналистерге дыңнаткан.

Светлана МОНГУШ.

90 муң акшазын
алзыпкан

Кожавыс Хакас Республиканың төвү Абаканга бистиң чаңгыс чер-чурттуувус херээжен кижиге бараан садып алыры-биле, март 24-те ук хоорайның Пушкин кудумчузунда турар «Фермер» садыг рыногунун чанынга чоруп олурда, танывазы бир эр кижиге ону үптээн. Түннелинде херээжен кижиге 90 муң рубль акшазын аңаа алзыпкан. Дээрбеделге хамаарыштыр чогуур органнар хыналданы чорудуп турар.

Екатерина ТАНОВА

ЧЕДИ ХУУЛГААЗЫННЫҢ БИРЭЭЗИ

Делегейде улус магадап ханмаан кайгамчык чараш чүүлдер-ле хөй. Бурунгу гректерниң санап турары-биле алырга, делегейде эң-не чараш дээн чеди хуулгаазын бар дижи. Ол хуулгаазыннарның санынга, шынап-ла, бодунуң үезинде эң кайгамчык диртип турган тудуглар — Египет фараоннарының мөчү-сөөгүн кадагалаан гробницалары — пирамидалар. Чер Ортузу далайда Фарос ортулукта гректерниң хүн бурганы Гелиостун медээжок улуг статуясы, индий шүлүкчүлериң «Даш шүлүглел» деп адап турганы Тадж-Махал мавзолей база Улуг Кыдат ханаларны оларга хамаарыштырып турган. Делегейде улус кайгаан кайгамчык чүүлдерниң саны шагда-ла чедиден оранчок ашса-даа, кайы-бир чуртка кандыг-бир кижик көрүп көрбээн чараш солун чүүл көстүп келген болза, улус ону бурунгу чаңчыл езугаар «делегейниң чеди хуулгаазыннарның бирээзи» деп санавышаан.

Чамдык кижилерге каттырыныч-даа боор чадаваз, а мен шын-на сеткилим-биле делегейниң чеди кайгамчык хуулгаазының санынга тыва улустун бурунгу уран чүүлү болур хөөмей, каргырааны кири санаар ийик мен. Ол, шынап-ла, кижик холу-биле кылдынмаан катап-таптынмас кайгамчык уран чүүл болур. Ийе каргыраа, хөөмей өске-даа Азия чурттуг чоннарда бар. Ынчалза-даа ол уран чүүлдүн угланышыкыны, аялгасы, күүседир аяны тываларындан өске. А тываларның хөөмей уран чүүлү, шынап-ла, катап-таптынмас, күүседир аяны, аялгасы-даа тускай, кол-ла шынары — күүселде үезинде хөөмейжениң боостазындан ийи-үш үн хары угда үнүп турары кайгамчык. Оң аңгыда, тыва хөөмей аңгы-аңгы — хөөмей, каргыраа, сыгыт дээн ышкаш стильдерлиг. Бо талазы-биле бистин эртемденеривис — докторлар З.К. Кыргыс. В.Ю. Сүзүкей боттарының эртем ажылдарында бижип, шинчилел ажылдарын чорутканнар. Эртемден Зоя Кыргыстың чүткүлдүг улуг ажылының түннелинде Кызылда хөөмей төвү ажыттынган. Хөөмей фестивалдары эртип, орта чүгле Тываның хөөмейжилери эвес, өске чурттардан безин хөөмейжилер күзөлдү-биле киржип турар. Тыва хөөмей, сыгыт, каргыраа шагда-ла чуртунуң кызыгаарын арта басып, ол Азия, Европа, Америкада чаңгыланып турар апарган.

Бурунгу чок дээн кайгамчык тудугларының чамдыгы шагда-ла чер кырындан чиктилей бергилээн, чамдыктарының чүгле бузундулары артылаан. Тыва улустун бурунгу уран чүүлү бөгүнге дээр артып, харын-даа улам чаарттынып, сайзырап турар. Кижик холу-биле кылбаан бойдустан чааттынган уран чүүлүн оң эдилекчилери камнап, камгалап алганы ол.

«Хөөмей-сыгыт өгбелери Көжээ дашче хуулза-даа, Хөрек-чүрек кыймындадыр Хөөмейлээр төлдер бисте» — деп, хөөмейжилеривис дугайында ырлап турар бис. Салгалдар харылзаазының үзүлбээниң барымдаазы ол. Чоокку эрткен үеде Тывага ат-сураа динмиттелип турган хөөмейжилер Сат Сорукту, Монгуш Комбу, Сат Манчакай, Кара-Сал Ак-оол, Максим Тапкай олардан эстафетаны бөгүнгү улусчу хөөмейжилер Конгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг үезинде сегирип алган, оозун боттарының салгалдарына дамчыдып берип турар.

1957 чылда Москвага болуп эрткен аныктарның Бүгү-делегей фестивалына Максим Тапкай сценага үнүп, хөөмей-сыгытын бадыйрптарга, улуг зал кезек када шыпшың апарып, оң соонда бир-ле часты берген чүве дег дааш-шимээн, динмиттиг адыш часкаашкыны динмиреп-ле үнген. Максимни сценага катап-катап үндүр кыйгырып, чалап турганнар. Сцена артынга бир-ле дарга ону шенеп, хынаар бодааны ол ыйнаан: «Аксың ажыдам, боостазың көрей» дээн. Максим аксын ажыдып берген. Оң аксында кандыг-даа үн үндүрүпкү дег херексел чок болган. Максим бүзүрөвейн турар-дыр деп

бодааш, сцена артында турган улуска ол-ла дораан катап сыгытын салып берген. Улус чүгле бажын чайгаар, оң экин педиледир часкаар болганнар. Ынчан ол фестиваль үезинде, Максим Тапкай ынчан ады безин орта билдинмес уран чүүлдү көргүскени дээш алдын медаль-биле шаңнаткан. А оң күүсеткени тыва улустун сыгыт-хөөмейи «Чөөн чүк улустарының классиктиг боостазыры» кылдыр чарлаттынган. Ол дугайын Максим боду фестиваль киржикчилери-биле ужуражылга үезинде биске чугаалап турганын утпаан мен. Ол залда олурган улустун дилээ-биле индирге тура-ла хөөмей-сыгытын бадыйрпкан. Шынап-ла, бүгү зал бир-ле илби-шидиге алзыпкан дег болган чүве. Ынчан Максим Тапкай «Москвага фестивальга белеткенир дээш ай ажыр тургаш Тывамны сакты бергеним ол бе, үнүм чоп эмин эрттир кедерей берген чор, дунмаларым» деп баштактанып турган чүве. А тыва сыгыт-хөөмейи оң соонда «Чөөн чүк улустарының классиктиг боостазыры» деп адап, чарлап турганын сагынмай-дыр мен. Чаа ат аңаа ижикпейн барганы ол боор. Бир эвес «Хөөмей» деп бижээн скобка иштинге «Тываларның классиктиг боостазыры» деп бижип каан турар болза, ол харын тайылбыр-даа боор ыйнаан.

Каргыраа, хөөмей-сыгытты күүсекчилерниң дугайында тыва улустун аас чогаалында, ырларында, тоолдарында дыка-ла хөй солун чүүлдер бар. Кончуг хөөмейжилер каргыраа, хөөмейин салыптарга, кадыг кижик каттырып, уян кижик ыглап, дошкун аът чаагыгып, долулуг чабас аязы бергилээр, ол хире күштүг уран чүүл дээрзин чон чугаалап каан.

Уян кижик ыглаптар дээрзин караам-биле көргөн-даа мен ийин. Сыгыт, хөөмей-даа, ыягылыг хомус үнү-даа дыңназа кырган-авамның бо-ла ыглай кааптарын акым-биле элдесинер турган бис. Мен харын-даа делегей бичии тургаш, кырган-авамны кочулаар турган мен.

Бир-ле катап бистин өөвүске ырлаар-хааржак (патефон) деп чүве тыптып келген. Ачам ону та кайыын тып алчык, ыңай-бээр чораанда бир-ле солун чүве эккээр кижик-ле болгай. Оң мурнунда ол орус дошпулуур деп чүве база эккелген кижик. Ону холдуг-ла кижик коңгурадып турар чүве ийин. Бистин өөвүске ол ырлаар-хааржак деп чүвени дыңнаар дээш бо-ла улус чыгып келген турар, чыылган улус өгге сыңмал баарга, ырлаар-хааржакты дашкаар үндүрүп, өг чанында ногаан шыкка улуг согааштын дүвүн өрү кылдыр салгаш, аңаа ону тургузуп каар чүве. Улус дораан согаашты долгандыр төгериктей олурпкан. Акым Буга, ол ырлаар-хааржакты ырладып амдажаан кижик, бир-ле илбичи дег, хамык улустун караанга көзүлдүр туданы кезек долгааш, кылагар кара тырыкының кырынга инезин сала кааптарга, ыры-даа чаңгылангып-ла үнер. Бичии хааржак иштинден улус «Кыжын хонар кыштагларны» деп ырыны хөглүү кончуг бадыйрптар. Оң соонда «Улуг шынаа Межегей» база улажыпкан. Ырлар төнерге, Буга пластинканы андара салыптарга, ам оортан Кыргыс Соруктунуң каргыраазы, Монгуш Комбунуң хөөмей-сыгыды куттула берген.

Олурган улустан шимеш-даа дээр кижик чок. Чүгле бир кижиниң шүжүңейнип ораы дыңналы берген. Ол бистин кырган-авамыс болбайн аан. Бис акым-биле арай эпчосунган дег көрүп тур бис. Оон бир-ле кижик: «Кырган-авам кончуг уян сеткилдиг кижик-дир, күжүрнү, уярай берген-дир» деп, оожум чугаалай-дыр. Бис ынчан база чүнү-даа билбээн бис. Оң соонда бис кырган-авамның аяныг чараш ыр-даа, сыгыт-хөөмей-даа, харын-даа угбам хомуска ойнаарга безин ол караан чоттунуп-ла эгелээринге чаңчыгып калган бис. Кончуг хөөмейлээр кижилер кадыг кижини каттыртыр, уян кижини ыгладыр салыптар деп чугаазының утказын сөөлүнде билип алган бис. Бир эпчок чүве чүл дээрге, кырган-авамның ол уян сеткили менээ салгал дамчып келгени ол ийикпе, сеткил-сагышты дүймедип келир аяныг чараш ыр-даа, каргыраа, хөөмей-даа дыңнааш, биезде кырган-авам дег ыглап бадыйрптар мен. Ол менээ дыка-ла эпчок, оомну чажыраар дээш өскээр алаагып шаг боор мен.

Бир катап бистин өөвүске кезек аныктар чыгып келген. Олар ачамның чаа соккан

хомустарының үнүн шенеп, оларга ойнаар дээш келгеннери ол чүве-дир. Ачам шевер дарган. Улуг демир-дес-биле хурежирден аңгыда, нарын херекселдер, ылаңгыя херээжен улустун каасталгага хереглээр нарын эдилелдерин, ылаңгыя хомусту дыка эки кылыр, оң соккан хомузун эң-не эткир, үнү тааланчыг дижип турганын бо-ла дыңнаар турган бис. Оолдар езулуг хөөмейжилер өттүнүп, каргыраалап, хөөмейлеп, кыстар оларның хөөмейин хомус-биле үдеп турганнар боор, меннип-ле турганнар чүве ийин. Улуг убагыс Ичин дыка-ла хомустаар кижик. Ынчан ол чаа хомусту эдиктир хомустап эгелээн. Шынап-ла, дыка эткир хомус болган хире.

Мен база хомустап өөренип алыксаан мен. А кырган-авам менээ чөпшээрэвээн. Черле кырган-авамның менээ чөпшээрэвес хорур чүвези-ле хөй: көрүнчүкчү үр кайгавас, кыс кижик сыгырбас, оолдар өттүнүп холу-биле кылашавас дээш, оон-даа өске хоруглуг чүвөлөр бар чүве, ам оң кырынга хомуска база ойнавас болган мен. Кырган-авамны дыңнаар болгаш оң аайындан эртпейн, олчаан хомустап өөренип-даа албаан мен.

Бистин үевисте каргыраа, хөөмей-сыгытты бөлүк улус-даа, бүдүн хор-даа күүседип турар апарган. Ол каргыраа, хөөмей хөгжүлдөзүндө чаа чүүл. Хөй кижик олурар улуг залдар турда ынчанмай-даа канчаар. Шаанда сыгыт-хөөмейи ийи-чаңгыс кижилер күүседир, дыңнакчылар саны база хөй эвес. Ийи-чаңгыстың күүселделери кижилер сеткилинге дыка дээштиг турганын улус билер. Ол күүселделерни улус бистин бурунгуларының кыйгызы кылдыр хүлээп алыр турган. Тыва театр-биле Киргизияга гастрольдап чоруваста (ынчан театр директору турган мен) Кайгал-оол Ховалыг сценадан каргыраа, хөөмейин төп бадыйрпкан. Улгды берген хүндүлүг кыргыс аксакалдар баштарың чыгып, салдарын эптин кончуг суйбагылааш: «Бо-даа бистин бурунгуларының үнү, биске кыйгызы-дыр» деп, олургулаар чораан. Ынчан бурунгу кайгамчык уран чүүлүвүстү эмин эрттир болбаазыратпайн, «чыртаан эдер дээш согурарткан» дег кылбайн, хумагалап, дамырак сугунуң ары дег, айлаң куштун үнү дег кылдыр эдилеп чоруур болзувусса эки ышкаш деп бодал бажымга кирип турган. Оон ыңай мен мындыг бир чүвени бо-ла эскерип каар чордум. Хөөмейжи күүселде үезинде ыры сөстөрүн база ол-ла хөөмей аяны-биле адап ырлап оор. Ол солун болбайн аан. Ынчалза-даа мен бодаарымга, хөөмейжиге арай аар апар хире. Ийи-үш яны үннер боостадан хары угда үнүп турар, оларның кырынга ыры сөстери база чаржалажы бээр. Ол ыры сөстери анаа ырлап турда дег орта тода дыңналбас, хөөмей-сыгыт база бодунуң аянын кошкадыптар. Ол мээң хууда бодалым-дыр ийин, тускай эртемнигер-ле ол дугайын тодарадырлар боор.

Херии, делгем, ээн ховуда аъттыг кижик бодунуң ажил-херээн кылып халдып чоруур. Чорумал узун орук кыскалазын дээш каргыраазын салыптар. Шынап-ла, аңаа узун орук кыскалай берген ышкаш болур. «Каргыраамны кагбас-ла мен, халка суккаш чүөктөп аар мен» деп ол ырлап чоруур. Хөөмей уран чүүлүнүң «хову каргыраазы» деп бир стили ынчалдыр-даа укталган чадаваз. Кадарчы эртен эрте бедик тейинч бажынга үнүп келгеш, долгандыр бойдузун кайгап, одарлаан хоюн чаптап, хөөмей-сыгытын салыптар. Салгын оң-биле чарышкан дег кулакта сыыңайнып турар. Ховунуң делгеми, дагыны аялгаларын кижик ишти-хөңнүндөн илип үндүрүп турар: дамырактын шулураажы, дүргек чалгыгның шаалаажы, эткен сыынның кыйгызы, эзим-арганын шимээни — ол бүгү бойдузун үнү. Ол катап-таптынмас кайгамчык үннери чүгле бойдус төлү кижик-ле уран чүүлүнге илередип шыдаар. Ол дээрге, хөөмей уран чүүлүнүң мас-терлери — бистин хөөмейжилеривис-тир.

Мен эгезинде «делегейниң чеди хуулгаазыннарның дугайын анаа эвес сагындырдым. Ол чеди хуулгаазыннарның санынга бистин бурунгуларының бо хүнге чедир бодунуң баштайгы бүдүжүн биез хевээр арттырбышаан улам хөгжүп, делгереп турар тыва хөөмей уран чүүлүн кириксээмин ол-дур ийин. Бо уран чүүл кажан-даа оңуп чипес, эстип хайылбас. Чүге дээрге ында ие-бойдузун сүлдө-сүзүү сиңген. А бойдус мөңгө болгай.

Улустар аразының «Хөөмей» эртем-шинчилел төвүн тургусканынга, база Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 30-де шийтпири-биле, бо чылды «Хөөмей чылы кылдыр чарлаанынга чүүлдүгүнүп, өөрүвес аргам чок.

Аныяк салгалдың кайгамчык салым-чаяаныг хөөмейжи оолдарының ачызында тыва хөөмей делегейге алдаржаан. Бодунуң үезинде уруглар ансамбли «Сардакты» Маржымал Очурович Ондар тургускан. Ол кайгамчык уран-шевер, салым-чаяаныг хөөмейжи-башкывыс бодунуң билиг-мергежилин аныяк салгалга дамчыдып четтигипкен. Амгы үеде Конгар-оол Борисович Ондар бодунуң уран талантынын бичии салгалга өөредип, делегей чергелиг чедиш-кинерни чедип алганынга чоргаарланмас арга чок.

Мен бодум Сүт-Хөл кожуунуң Ак-Даш школазында ыры башкылап ажылдап чоруур мен. Ажылдап келген 40 ажыг чылдарымның иштинде тыва чонувустун чаагай чаңчылдары, культуразынга даянып алгаш, өөредилге-кижизидилге ажылдарын чору-

Делегейни дескиндир ойнап чорлар

дуп келдим. Ынчангаш сөөлү 20 чылдарда ыры кичээлдериниң программасынче хөөмей өөредирин кирип ажылдадым.

Бо программаны 2-8 класстарга таарыштыр тургускан мен. Оң түннелинде школачы оолдарның хөөмей-сыгытка сонургалын оттуруп, улуг класстарга келгеш, олар езулуг хөөмейжилер апар чорду. Ийи-дөрт класска чедир өөреткен өөреникчилеримден Эртине Тумат, Эртине Ондар олар республиканың салым-чаяаныг уруглар школазынче шилиттирип, амгы үеде башкызы Конгар-оол Ондар-биле кады делегейни дескиндир ойнап чорурунга, бичии-даа бол, улуг-хуумну кириген-дир мен деп бодап чоруур мен.

Бичии оолдарга хөөмей өөредип турар башкы кижик бир дугаарында, оларның кадыныч кичээнге салыр деп чүве билдингир болгай. Ынчангаш оларны хөөмей-ледип өөредирде мээң чугула кичээнге салып турар чүүлүм, хөөмейжениң олуду. Хөөмейжи кижиниң хөөмейлеп эгелээрде, олудунуң белеткел хевири ужуп үнер дээн кушка дөмей болур деп түннелге келген мен.

Аргалыг-ла болза, баскактанып олуруп алыр, экин бурунгаарлаткаш, ол бичии өрү көдүрүлчү болур, ийи өштүн эгилеринге дээспес, холдарының адыжы-биле дөңмектериниң ортузунуң бичии-ле үстүндө даянып алыр, ол даянырда холдарының баштары уткушак болур. Хөөмейжениң олудун шын сагырга, өкпеже хөй агаарны кири тынарынга херектиг, өжүннерин ээгже дээспес ужуру хөрекке чиик, артык бажышкын болдурбас. Оң соонда караан шимгеш, оожум чайганып олура, хөөмей-лээр. Үстүнде номнарда хөөмейжениң олуду кирбээн боорга, мону бижидим.

Хөөмейжениң мындыг олудун улуг хөөмейжилерниң хөөмейлээрде болганчок-ла, ынчаар олура кааптарын бичимден-не тура эскерип, бодумга шенеп, өттүндүр олуруп чораан болгаш сүмелеп турарым бо. Хөөмейиңер күштешип, улам эки апарын дораан эскерип каар силер.

Хөөмейниң эгезин ап, тывылган төөгүзү тыва чонун өлөй ырындан дээрзинге бүзүрүп чоруур мен.

Хөөмей өлөй ырындан укталып, адырланып үнгөш, өлөй ыры болуп ам-даа артпышаанда. Өлөй ырының сөзү делегейниң кижилерин кайгаткан кайгамчык хөөмей-вистин өзүндө кандыг-даа өскерилге чокка бо хүннерде чоруурун билер бис. «Увай-увай оой, өвей-өвей ээй». Өлөй ырының тааланчыг аялгасы хөөмейде сиңгенинден баштай хөөмей тывылган, ийигизинде сыгыт, үшкүзү — каргыраа. Өлөй ырын хөөмейлеп ырлап орташ, күүседир болгай. Сыгыртырда хөөмейлеп чоруй, сыгыртыр. Ийи кезектиг. Үшкүзү каргыраа дээрзи билдингир.

«Тыва кижиниң делегейни кайгаткан хөөмейжи болганын чүзүндө чүвөл» деп айтырыгга хөй кижилер: «Тываларның ханындан, кавайлыындан чүве ыйнаан» деп харылап турарлар. Ол кончуг шын хары деп бодаар мен.

Ызык ООРЖАК.
Сүт-Хөл кожуун.

2008 чылдың март 17-де эрттирген №3-КР/08 аукционнун түңнелдери

Арга-арыг тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарына эргени алырының талазы-биле №3-кр/08 аукционга киржиринге чагыгларны хүлээп алырының 2008 чылдың март 15-те протоколунга үндезилеп база арга-арыг участоктарын хөлезилээр керээзин чарарына эргени алырының азы Тыва Республиканың Арга-арыг агентилелинің 2007 чылдың август 1-де №38 дужаалы-биле бадылаттынган арга-арыг тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарына эргени алырының талазы-биле арга-арыг аукционун эрттиреринин Чурумунга дүүштүр

аукционну эгелээринин мурнунда шуптузун күштүг деп санаан 22 бижимел чагыг кирген. Садыглаашкынга киржир күзөлдиг аукцион киржикчилеринден оларның баш удур төлевиринин түнүн төлээнин бадыткап турар документиленни алган, ол дугайын аукционга киржиринин чагыгларын хүлээп алганының дугайында 2008 чылдың март 15-те тургускан протоколунда айыткан.

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттынган, чүге дээр-ге чагыглар кирир хуусаа төнгүжө аукцион чүүлүнүн бүрүзүңгө чүгле чаңгыс чагыг кириринген:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дын/үзүп берген кезээнин №	Ыяштын хемчээли (куб)		Аймаа	Шөлү (га)	А/ч эге өртээ (рубль)
	Арга-арыг а/а	Участоктун арга-арыг а/ч		Иитизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы			
1	Каа-Хем	Сарыг-Сеп	144/25	92	12	Л,Б	2,3	10654,0
2	Каа-Хем	Сизим	224/5	300	-	Л,Б	3,6	18018,0
3	Шагаан-Арыг	Арыг-Үзүү	22/22	102	56	Л	1,0	16175,6
4	Шагаан-Арыг	Шагаан-Арыг	124/60,41	113,1	94,6	Л	2,2	20441,3
5	Шагаан-Арыг	Ак-Дуруг	102/18	183	97	Л	1,7	24325,0
6	Шагаан-Арыг	Арыг-Үзүү	137/20	531	388	Л	3,0	73769,2
7	Кызыл	Кызыл	42/13	452,8	272,2	Л	14,0	28991,0
8	Тес-Хем	Шуурмак	117/18	102	85	Л	2,5	17285,1
9	Тес-Хем	Шуурмак	162/7	139	96	Л	2,1	19416,8
10	Тес-Хем	Шуурмак	163/14	285	157	Л	1,6	33526,6
11	Тес-Хем	Шуурмак	163/14	302,9	250,9	Л,К	3,4	38363,2
12	Туран	Туран	246/20	1093	602	Л	12,0	86791,4
13	Туран	Уюк	106/18	600	436	Л,К	2,0	66522,3
14	Танды	Хову-Аксы	190/2	1147,2	992,7	Л	10,0	144615,1
15	Танды	Хову-Аксы	195/1	1025,8	873,8	Л	10,0	132146,7
17	Танды	Элегес	50/21	174,4	154	Л	10,0	23084,2
24	Тожу	Тоора-Хем	9/6	459	-	Л,Б	17,4	24445,0
25	Тожу	Тоора-Хем	57/10	216,5	-	Л,Б	0,6	14676,2
26	Тожу	Тоора-Хем	15/14	92	-	Л	1,4	9685,5
32	Тожу	Тоора-Хем	9/3	182	-	Л	1,1	13291,0
36	Тожу	Сыстыг-Хем	141/1	189	-	Л,Е	1,2	13571,3
37	Тожу	Сыстыг-Хем	132/74	379	-	Б	11,5	21183,0
38	Танды	Хову-Аксы	194/3	1025,6	873,8	Л	10,0	132123,4
39	Каа-Хем	Сизим	292/13	610	292	Л	7,0	47549,1
40	Балгазын	Кызыл-Арыг	60/8,11	203,6	143,9	Л	4,5	28316,5

Аукцион чүүлүнүн эге өртээнге ыяштыг черлерни садар-садып алыр керээзлерин он хонук хуусаада (2008 чылдың март 27-ге чедир) чарып алырын аукционнун дараазында киржикчилеринге саналдаан:

№1 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Каа-Хемнин тускай Арга-арыг ажил-агы-йының албан чери» автономнуг албан черинге;

№2 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Сизимский» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи;

№3 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Бай-Демир Сидорович Анай-оолга;

№4 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Шагаан-Арыгнын тускай Арга-арыг ажил-агы-йының албан чери» автономнуг албан черинге;

№5 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Шагаан-Арыгнын тускай Арга-арыг ажил-агы-йының албан чери» автономнуг албан черинге;

№6 аукцион чүүлүнүн талазы-биле –

Кызыл хоорайнын Техно-садыг төвү «Бытмашсервис» МКБ-ге;

№7 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – Арга-ыаш белеткээр фирма «ТТ» КХН-ге;

№8 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Аян Сергеевич Сыратка;

№9 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Иван Аркадьевич Заверткинг;

№10 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Алексей Георгиевич Потылицынг;

№11 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Алексей Георгиевич Потылицынг;

№12 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Тураннын тускай Арга-арыг ажил-агы-йының албан чери» автономнуг албан черинге;

№13 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Александр Бырлайович Арган-оолга;

№14 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Эчис Михайлович Хууракка;

№15 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Владимир Делгер-оолович Самчанга;

№17 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Андрей Владимирович Бадарчыга;

№24 аукцион чүүлүнүн талазы-биле –

«Тожунун тускай Арга-арыг ажил-агы-йының албан чери» автономнуг албан черинге;

№25 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Мая Байдосовна Тюлюшке;

№26 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Чаваш» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинге;

№32 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Людмила Кара-ооловна Колга;

№36 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Александр Константинович Бакановка;

№37 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Тожунун тускай Арга-арыг ажил-агы-йының албан чери» автономнуг албан черинге;

№38 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Енисейэнергосервис РТ» КХН-ге;

№39 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Семен Максимович Бочкаревка;

№40 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Балгазыннын тускай Арга-арыг ажил-агы-йының албан чери» автономнуг албан черинге саналдаан.

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттынган, чүге дээр-ге чагыглар кирир хуусаа төнгүжө чаңгыс-даа чагыг кириринмээн:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дын/үзүп берген кезээнин №	Ыяштын хемчээли (куб)		Аймаа	Шөлү (га)	А/ч эге өртээ (рубль)
	Арга-арыг а/а	Участоктун арга-арыг а/ч		Иитизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы			
16	Танды	Хову-Аксы	194/6	226,3	195,3	Л	5,0	33216,5
18	Танды	Хову-Аксы	59/8	2051,3	1697,5	Л	12,0	253809,0
19	Барыын-Хемчик	Аяңгаты	32/15	239	97	Л	10,3	25644,1
20	Барыын-Хемчик	Барыын-Хемчик	54/18	753,4	344,5	Л	28,6	54874,3
21	Барыын-Хемчик	Бай-Тайга	150/32	719	286	Л	28,0	54825,5
22	Тожу	Тоора-Хем	3/5; 8/9; 17/14, 17	1248	-	Л,Б	17,5	56058,7
23	Тожу	Хамсыраа	111/40	122	-	Л,Б	1,1	11299,5
27	Тожу	Хамсыраа	76/5	73	-	Л	0,76	8924,4
28	Тожу	Тоора-Хем	9/3; 45/10, 16	835	-	Л,Б	39,1	39450,1
29	Тожу	Чазылар	Доктаат-тынман кезээ	79	-	Л	2,25	9164,7
30	Тожу	Тоора-Хем	15/14	1042	-	Л	12,7	47742,5
31	Тожу	Тоора-Хем	16/12	664	-	Л,Б	5,0	32620,1
33	Тожу	Тоора-Хем	9/3	122	-	Л	0,2	10887,3
34	Тожу	Хамсыраа	78/11	115	-	Л	1,0	10606,9
35	Тожу	Сыстыг-Хем	140/26	252,6	-	Л,С,Б	2,4	16128,7

2008 чылдың март 21-де эрттирген №4-КР/08 аукционнун түңнелдери

Арга-арыг тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарына эргени алырының талазы-биле №4-кр/08 аукционга киржиринге чагыгларны хүлээп алырының 2008 чылдың март 19-те протоколунга үндезилеп база арга-арыг участоктарын хөлезилээр керээзин чарарына эргени алырының азы Тыва Республиканың Арга-арыг агентилелинің 2007 чылдың август 1-де №38 дужаалы-биле бадылаттынган арга-арыг тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарына эргени алырының талазы-биле арга-арыг аукционун эрттиреринин Чурумунга

дүүштүр аукционну эгелээринин мурнунда шуптузун күштүг деп санаан 10 бижимел чагыг кирген. Садыглаашкынга киржир күзөлдиг аукцион киржикчилеринден оларның баш удур төлевиринин түнүн төлээнин бадыткап турар документиленни алган, ол дугайын аукционга киржиринин чагыгларын хүлээп алганының дугайында 2008 чылдың март 19-та тургускан протоколунда айыткан.

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттынган, чүге дээр-ге чагыглар кирир хуусаа төнгүжө аукцион чүүлүнүн бүрүзүңгө чүгле чаңгыс чагыг кириринген:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дын/үзүп берген кезээнин №	Ыяштын хемчээли (куб)		Аймаа	Шөлү (га)	А/ч эге өртээ (рубль)
	Арга-арыг а/а	Участоктун арга-арыг а/ч		Иитизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы			
1	Каа-Хем	Кунгуртук	217/2,5,7, 10,22,27, 28,29	7350	-	Л	263,25	199541,0
2	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	43/37	246	102	Л	4,0	28154,5
3	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	46/41	645	227	Л	12,0	58354,4
4	Чадаана	Чадаана	106/8	275	210	Л	4,1	46832,1
5	Туран	Белозерск	37/24	267	227	Л	4,0	41254,4
10	Тожу	Хамсыраа	Доктаат-тынмаан кезээ	383	363	Л	2,5	62095,8
11	Чадаана	Чыраа-Бажы	28/6	181	154	Л	4,0	38011,5
12	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	67/1	370	124	Л	29,7	37494,6

13	Балгазын	Кызыл-Арыг	19/15,16, 17; 55/1,2	207,2	164,1	Л	1,8	40118,1
14	Балгазын	Кызыл-Арыг	12/4,8; 13/6,8,10	91	53	Л	29,0	17252,5

Аукцион чүүлүнүн эге өртээнге ыяштыг черлерни садар-садып алыр керээзлерин он хонук хуусаада (2008 чылдың март 31-ге чедир) чарып алырын аукционнун дараазында киржикчилеринге саналдаан:

№1 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Сайгал» КХН-ге;

№2 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Татьяна Викторовна Шаболынага;

№3 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Татьяна Викторовна Шаболынага;

№4 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Юрта» күрүненин каттышкан бүдүрүлгезинге;

№5 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Солаңгы Сагаановна Соскалга;

№10 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Гекомп» КХН-ге;

№11 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Чакар Маадыр-оолович Донгака;

№12 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Зернопродукт» КХН-ге;

№13 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Евгений Васильевич Вдовинге;

№14 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – «Балгазыннын тускай Арга-арыг ажил-агы-йының албан чери» автономнуг албан черинге;

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттынган, чүге дээр-ге чагыглар кирир хуусаа төнгүжө чаңгыс-даа чагыг кириринмээн:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дын/үзүп берген кезээнин №	Ыяштын хемчээли (куб)		Аймаа	Шөлү (га)	А/ч эге өртээ (рубль)
	Арга-арыг а/а	Участоктун арга-арыг а/ч		Иитизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы			
6	Тожу	Тоора-Хем	105/2	227	-	Л	2,8	19136,6
7	Тожу	Хамсыраа	75/10	142	-	Л	1,4	14966,5
8	Тожу	Хамсыраа	76/4; 93/3	898	-	Л	8,3	52055,9
9	Тожу	Тоора-Хем	3/2	574	-	Л	7,8	36160,4

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республикада назы четпээннерге хамаарыштыр азырал болгаш ажаал-тежээл талазы-биле ажил-чорудулганы организастаарының болгаш боттандыраарының дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың март 5-те чүлдүз деп көргөн

Бо Хоойлу Тыва Республиканың девискээринде назы четпээннерге хамаарыштыр азырал болгаш ажаал-тежээл талазы-биле ажил-чорудулганы организастаарының болгаш боттандыраарының чурумун доктаадып турар.

1 чүүл. Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээл органнары

Тыва Республикада назы четпээннерге хамаарыштыр азырал болгаш ажаал-тежээл талазы-биле ажил-чорудулганы организастаарының болгаш боттандыраарының талазы-биле бүрүн эргелери Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизинин тодарадыры, өөредилге талазы-биле ажилды боттандырып турар, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының күрүне органынга (моон ыңай – Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органы дээн) база Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының девискээринин иштинде ажилдап турар оон девискээр органнарынга (моон ыңай – азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнары дээн) тыпсыр.

2 чүүл. Азырал болгаш ажаал-тежээл органнарының ажил-чорудулгазының хоойлудурум талазы-биле үндэзиннери

Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органы база оон азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнары бодунун ажил-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, Россия Федерациязының Хамааты дүрүмүн, Россия Федерациязының Өг-бүлө дүрүмүн, федералдыг хоойлуларны болгаш Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын, бо Хоойлуну, а ол ышкаш Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларын болгаш нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын удуртулга болдурар.

3 чүүл. Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээл органнарының сорулгалары

Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээл органнарының сорулгалары болза:

- 1) Тыва Республиканың девискээринде назы четпээннерин, оон иштинде өскүс уругларның болгаш ада-иелеринин азыралы чок-арткан уругларның, күрүнениң дузазын хереглеп турар уругларның, а ол ышкаш өскүс уругларның болгаш ада-иелеринин азыралы чок-арткан уругларның аразындан кижилерин эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле күрүнениң чаңгыс аай политиказын боттандыраары;

- 2) назы четпээннерин, оон иштинде өскүс уругларның болгаш ада-иелеринин азыралы чок-арткан уругларның, күрүнениң дузазын хереглээр уругларның амы-хууда база эт-хөреңги талазы-биле эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаары;

- 3) өскүс уругларны болгаш ада-иелеринин азыралы чок-арткан уругларны өг-бүлөгө кижизидеринин мурнады көргөн хевирлерин хандыраары, социал талазы-биле өскүсүрээнерини профилатикалаары;

- 4) өскүс уругларны болгаш ада-иелеринин азыралы чок-арткан уругларны, күрүнениң дузазын хереглээр уругларны, а ол ышкаш өскүс уругларның болгаш ада-иелеринин азыралы чок-арткан уругларның аразындан кижилерин ажаап хайгаараарынга, кижизидеринге, өөредиринге эргежок чугула байдалдарны тургузары болур.

4 чүүл. Күрүне дузазын хереглээр уруглар

Күрүне дузазын хереглээр уругларга:

өскүс уруглар – ада-иези иелээ азы кайы-бирээзи чок апарган, 18 хар чедир назылыг кижилер;

ада-иезинин азыралы чок-арткан уруглар – 18 хар чедир назылыг, ада-иезинин чогу-биле азы оларның ада-ие болур эргелерин казааны-биле, оларның ада-ие болур эргелерин кызыгаарлааны-биле, ада-иези билдинмези-биле чок болуп турар, эмнелге албан черлеринде турары-биле харысалга онаап болбас деп санааны-биле (бот-башкарныры кызыгаарлыг), оларны чок апарган деп чарлааны-биле, хосталгазын казыдып шийткен хевирге онаар албан черлеринде оларның кеземче херээн эрттирп турары-биле, хосталгазын казытырганы-биле шийткенде ажилдап турары-биле, кем-херек үүлгеткен дээш казытырып база буруудаттыргаш танчыыл-камгаладыг черлерде турары-биле; ада-иениң боттарының ажил-төлдерин кижизидеринден азы оларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаарындан ойталааны-биле, ада-иениң боттарының ажил-төлүн кижизидилге, эмнелге албан черлеринден, чурттакчы чонунун социал камгала албан черлеринден болгаш ындыг хевирлиг өске-даа албан черлеринден алырындан ойталааны-биле холбаштыр база хоойлу-биле доктааттырган чурум езугаар уругну ада-иениң азыралы чок-арткан деп санаан өске-даа таварылгаларда; ада-иези уругнун сагылга-чурумунга багай салдарлыг, чок-ла болза оларын каржы-дошкуну-биле аажылаары-биле холбаштыр чаңгызын азы ада-иениң иелдирзинин азыралы чок-арткан уруглар;

өскүс уругларның болгаш ада-иениң азыралы чок-арткан уругларның санындан кижилер – кажан олар 18 харга чедир назылыг турда ада-иези иелээ азы бирээзи чок апарганда, а ол

ышкаш ада-иези иелээ азы бирээзинин азыралы чок-арткан 18-тен 23 хар чедир назылыг кижилер база бо Хоойлуга дүүштүр социал деткимче талазы-биле немелде магадылалды алып эргелиг кижилер.

Бичи уругну күрүне дузазын хереглээр деп санаарының үндэзини болза, уругну күрүне дузазын хереглеп турар деп санаарының дугайында азырал болгаш ажаал-тежээлдин чогуур органының актызы болур.

5 чүүл. Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органының бүрүн эргелери

Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органы болза:

- 1) азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнарының ажилын организастаар, оларның ажил-чорудулгазынга методиктиг удуртулганы боттандыраар;

- 2) боттарының эргелеринин хемчээлдери-биле Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнарының ажилдакчыларының күүседирин албан болур дужаалдарны болгаш айтышкыннары парлап үндүрер, оларның күүселдези дээш контролду боттандыраар;

- 3) азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнарының болгаш оларның эргезинде турар албан черлеринин удуртукчуларын томуйлаар;

- 4) азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнарының болгаш оларның эргезинде турар албан черлеринин ажил-чорудулгазын ашкандыраар;

- 5) Тыва Республиканың девискээринде назы четпээннерге хамаарыштыр азырал болгаш ажаал-тежээлде талазы-биле ажил-чорудулганы таарыштырып турар Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынның төлөвилелдеринин белеткелин боттандыраар;

- 6) ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларның дугайында медээлерин күрүне банкызын девискээр оператору болур;

- 7) өскүс уругларны болгаш ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларның, күрүнениң дузазын хереглээр уругларның, а ол ышкаш өскүс уругларның болгаш ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларның аразындан кижилерин эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазын база Тыва Республиканың хоойлужудулгазын сагып турары дээш контролду боттандыраар;

- 8) назы четпээннерге хамаарыштыр тус черин бот-башкарлыга органнары-биле, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнары-биле, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнары-биле, өөредилге албан черлерин-биле, чурттакчы чонунун социал камгалаалының албан черлери-биле, назы четпээннерге хамаарыштыр азырал болгаш ажаал-тежээл талазы-биле ажил-чорудулганы организастаар болгаш боттандыраары-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле өске-даа органнар база албан черлери-биле удур-дидир харылзааны боттандыраар;

- 9) назы четпээннерге хамаарыштыр азырал болгаш ажаал-тежээл айтырыгларының талазы-биле чагаа-бижиктерни, билдиринишкенини база комуналдарны бодунун эргезинин хемчээли-биле чугаалажып көөрүн боттандыраар;

- 10) Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

6 чүүл. Азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнарының ажил-чорудулгазын организастаары

Азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнарының ажил-чорудулгазын организастаарының бүрүн эргелерин болгаш чурумун Тыва Республиканың күрүнениң азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органының бадыйлаары азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органының дугайында Дүрүм-биле тодарадыр.

7 чүүл. Өөредилге албан черлери-биле, чурттакчы чонунун социал камгала албан черлери-биле, кадык камгала албан черлери-биле база күрүнениң муниципалдыг болгаш күрүнениң эвес албан черлери-биле Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин органнарының удур-дидир харылзаанын организастаары

1. Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органы, азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнары доктааттырган чуруму езугаар назы четпээннерге хамаарыштыр азырал болгаш ажаал-тежээлди боттандыраар сорулгалары-биле чамдык ажилдарны кылыры-биле даалгаларны өөредилге албан черлеринге, чурттакчы чонунун социал камгала албан черлеринге, кадык камгалаалының албан черлеринге база күрүнениң, муниципалдыг болгаш күрүнениң эвес албан черлеринге (моон ыңай азырал болгаш ажаал-тежээлде киржип турар албан черлери дээн) берип болур эргелиг.

2. Азырал болгаш ажаал-тежээлде киржип турар албан черлеринин сорулгалары болза:

өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларны, күрүнениң дузазын хереглээр уругларны илеридип тыварынга болгаш тургузарынга дуза чедирер;

социал талазы-биле өскүс арткан уругларны каржы-дошкун аажылаарын болдурбазы-биле профилатика ажилын боттандыраар;

өскүс уругларга болгаш ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларга, күрүнениң дузазын хереглээр уругларга профилатика дузаы организастаары болгаш оон хандыраары;

уругларның ада-иелеринге (хоойлу езугаар өске-даа төлээлекчилерге), боттарының өг-бүлелеринге уругларны кижизидери-биле хүлээп алып күзэлдиг азы хүлээп алган хамаатыларга профилатика дузаы организастаары болгаш хандыраары болур.

Азырал болгаш ажаал-тежээлде киржип турар албан чери азырал болгаш ажаал-тежээлдин чаңгыс азы элээн каш муниципалдыг органнарының девискээринде чурттап турар хамаатыларга хамаарыштыр бодунун ажил-чорудулгазын боттандырып болур.

3. Азырал болгаш ажаал-тежээлде киржип турар албан чери назы четпээннерге хамаарыштыр азырал болгаш ажаал-тежээлди боттандыраар сорулга-биле чамдык ажилдарны боттандыраарда, Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин чогуур органы-биле аразында база азырал болгаш ажаал-тежээл органының албан чери-биле чарып алганы кады ажилдажылга дугайында чөпшээрелдерге үндэзилээш, ажилдаар.

Кады ажилдажылга дугайында чөпшээрелдерге назы четпээннерге хамаарыштыр азырал болгаш ажаал-тежээлди боттандыраар сорулга-биле ажилды организастаар болгаш күүседир талазы-биле талаларның хүлээлгелерин, а ол ышкаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр өске-даа негелделерни көрүп турар.

Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин чогуур органы кады ажилдажылга дугайында чөпшээрелдерин негелделерин азырал болгаш ажаал-тежээлде киржип турар албан черинин күүседип турары дээш контролду боттандыраар.

8 чүүл. Азырал болгаш ажаал-тежээлде киржип турар албан черлеринин бүрүн эргелери

Азырал болгаш ажаал-тежээлде киржип турар албан черлери боттарының эргезинин иштинге:

- 1) өскүс уругларның болгаш ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларның, күрүнениң дузазын хереглээр уругларның дугайында азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнарынга медээлеп дыңнадыр;

- 2) өскүс уругларның база ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларның, күрүнениң дузазын хереглээр уругларның, а ол ышкаш уругларны боттарының өг-бүлелеринге кижизидери-биле хүлээп алып күзэлдиг хамаатыларның амыдырал болгаш кижизидилге байдалының дугайында түннелдерни хынап көөрүнге база белеткээринге киржир;

- 3) уругларны өг-бүлелерге, оон иштинде боттарының өг-бүлелеринге уругларны кижизидери-биле хүлээп алган өг-бүлелерге психология-педагогтук, социал-хоойлу-дүрүм болгаш мергежил талазы-биле өске-даа дузаларны чедирер болгаш организастаар;

- 4) өскүс уругларны болгаш ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларның, күрүнениң дузазын хереглээр уругларның психология база медицина-социал үделгезин хандыраар, хамаатыларның өг-бүлелеринге кижизидер кылдыр дамчыдып берген уругларның амыдырал болгаш кижизидилге байдалдарын контролдаарын боттандыраарыга киржир;

- 5) ада-иелер боттарының уругларын божудулга бажыңындан (салбырларындан), чок-ла болза өске-бир кадык камгала албан черлеринден, өөредилге албан черлеринден, чурттакчы чонунун социал камгала албан черлеринден азы өске-даа ындыг албан черлеринден алырындан ойталаарының, уруглар азырал алыры-биле ада-иелерге чөпшээрел бээринин профилатиказының талазы-биле ажилды чорудар, ада-иениң (өске-даа төрелдериниң) болгаш өг-бүлөгө кижизидери-биле дамчыдып берген уругларның, азы чогуур албан черинге дамчыдып берген уруглар-биле аразында харылзааларны кадалаап арттыраарының (каптап тургузарының), бир эвес ол чорук уругларның эрге-ажыгында дүгжүр болза, профилатика талазы-биле ажилды чорудар;

- 6) уругларны боттарының өг-бүлелеринге кижизидери-биле хүлээп алып аргалының дугайында Россия Федерациязының девискээринде доктаамап чурттап турар Россия Федерациязының хамаатыларынга медээ дыңнадыр талазы-биле ажилды организастаар;

- 7) боттарының өг-бүлелеринге кижизидери-биле уругларны хүлээп алып күзэлдиг хамаатыларны психологтук болгаш педагогтук талазы-биле белеткээринин программаларын ажилдап кылдыр болгаш боттандыраар;

- 8) боттарының өг-бүлелеринге кижизидери-биле уругларны хүлээп алыры-биле оларның артык эргезин сагыыр сорулга-биле өскүс уругларның база ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларның дөргүл-төрелдерин дилеп тыварын организастаар;

- 9) азырал болгаш ажаал-тежээл органының албан черинде ажаалда-хайгааралда турар уругларны өг-бүлөгө кижизидери-биле тургузарының дугайында айтырыгны шийтирээр-биле эргежок чугула документиленни белеткээр боттандыраар;

- 10) уругларны кижизидери-биле, оларның амы-хууда болгаш эт-хөреңги талазы-биле эргелерин камгалаары-биле холбашкан херектер талазы-биле азырал болгаш ажаал-

тежээлдин девискээр органнарының база суд хуралдарының түннелдеринин төлөвилелдерин белеткээринге киржир;

- 11) бичи уругну өг-бүлөгө кижизидери-биле тургузар дугайында шийтирени күш чок болдурган таварылгада, а ол ышкаш бичи уругну ада-иезинден азы оон кадыында болгаш амы-тынында дорт кыжаныг чедирип турар өске кижинин ажаал-тежээлинде турда ону доп-дораан дедир ап алып аларган таварылгада, хамаатыларның өг-бүлелеринде кижизидилгеде турар уругларны ажаал-тежээлдеге хүлээп алыр;

- 12) өг-бүлениң таарымча чок байдалының, уруглар-биле кадыг-дошкун болуп турарының фактыларын илереткен айтырыгларның талазы-биле чурттакчы чон-биле тайылбыр ажилын чорудар, өскүс уругларга болгаш ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларга, күрүнениң дузазын хереглээр уругларга дуза чедирери-биле хамаатыларны база организастаары киириштер талазы-биле ажилды организастаар;

- 13) азырал болгаш ажаал-тежээлде киржип турар албан черинин уставы-биле, кады ажилдажылга дугайында чөпшээрелдерге-биле, бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлулары-биле болгаш нормативтиг хоойлудурум актылары-биле дүүштүр өске-даа ажилдарны күүседир.

9 чүүл. Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органының, азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнарының база азырал болгаш ажаал-тежээлде киржип турар албан черлеринин кадрлар-биле хандырылгасы

Ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларның дугайында медээлерин күрүне банкызын девискээр операторунун хүлээлгезин күүседип турар, Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органының салбырларының ажилдакчыларының санының нормативтерин девискээр учедунда турар 2 муң өскүс уругларга болгаш ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларга 6-дан эвээш эвес ажилдакчы онаажыр кылдыр тодарадыр.

Уругларның эргелерин камгалаар талазы-биле ажилды дорт боттандырып турар азырал болгаш ажаал-тежээл девискээр органының ажилдакчыларының санының нормативин хоорайга 2 муң уругларга 1 ажилдакчыдан эвээш эвес онаажыр кылдыр база көдээ черлерге 1,5 муң уругларга 1 ажилдакчыдан эвээш эвес, ыналза-даа азырал болгаш ажаал-тежээл девискээр органынга 3 ажилдакчыдан эвээш эвес ажилдакчы турар кылдыр тодарадыр.

Уругларның эргелерин камгалаар талазы-биле ажилды дорт боттандырып турар азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органының ажилдакчыларының немелде санын 100 өскүс уругларга болгаш ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларга, өскүс уругларның база ада-иезинин азыралы чок-арткан уругларның аразындан кижилерге 1 ажилдакчыдан эвээш эвес ажилдакчы онаажыр кылдыр көөр.

Уругларның эргелерин камгалаар талазы-биле ажилды дорт боттандырып турар, Тыва Республиканың эргелелинде азырал болгаш ажаал-тежээл органының албан черинин ажилдакчыларының санының нормативин хандырып турар 25 кижиге 1 ажилдакчыдан эвээш эвес онаажыр кылдыр тодарадыр.

10 чүүл. Тыва Республикада азырал болгаш ажаал-тежээл органнарының ажил-чорудулгазы дээш контролду

1. Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органының ажил-чорудулгазы дээш контролду Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди күүсекчи органы боттандыраар.

Азырал болгаш ажаал-тежээлдин девискээр органнарының ажил-чорудулгазы дээш контролду Тыва Республиканың азырал болгаш ажаал-тежээлдин күрүне органы боттандыраар.

Тыва Республикада азырал болгаш ажаал-тежээл органнарының ажил-чорудулгазы дээш контролду боттандыраарының чурумун чогуур нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктаадыр.

2. Тыва Республикада азырал болгаш ажаал-тежээл органнарының ажил-чорудулгазы дээш база оларның Россия Федерациязының хоойлужудулгазын болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын сагып турары дээш контролду болгаш хайгааралды Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн таварылгаларда болгаш чурум-биле өске-даа органнар боттандыраар.

11 чүүл. Бо Хоойлунун күштүг болуп эгелээри

1. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болуп болгаш 2008 чылдың январь 1-ден эгелеп тытып келген хоойлу-дүрүм хамаарылгаларыга хамааржыр.

2. Бо Хоойлунун күштүг болуп кирген хүнүнден эгелээш, дараазында хоойлуларны күжүн чидирген деп санаар:

1999 чылдың июль 5-те № 260 «Тыва Республикада азырал болгаш ажаал-тежээл дугайында» (Тувинская правда, 2000 чылдың январь 25-те) Тыва Республиканың Хоойлуун; 2000 чылдың октябрь 11-де № 763 «Тыва Республикада азырал болгаш ажаал-тежээл дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуунга өскерилгелер кириринин дугайында» («Тувинская правда», 2000 чылдың октябрь 12-де) Тыва Республиканың Хоойлуун.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 644 УХ-И

2008 чылдың март 19.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутатында Шагаан-Арыгның чангыс мандаттыг Төп № 113 сонгулда округундан сонгуттурган Эдуард Монгушевич Доренин Улуг-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазынга—«Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну» муниципалдыг районун баштынынга сонгутканы-биле, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының эрге байдалдарының дугайында» хоойлузунун 3 чүүлүнүн 1,2 кезээнин 1 пункттузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Эрткен цемче эглип көрейн

ҮЖЕН БОЛГАШ ҮШ ЧЫЛ

Салчак Токанын «Дөңгүр-оол» деп шиини Өвүр кожуунун Солчур суурга чурттап-ажылдап тургаш, 1969 чылда В.И. Ленинниң 100 харлаанынга таварыштыр колхозтун комсомолчу аныктары канчаар ойнаанын үжүн үш чыл болганда, сактып бижип ор мен. Ол үеде шиини республиканын хоочун культура ажылдакчызы Клара Чамыяновна Сагды белеткеп тургускан. Колхозтун удуртукчулары шиини тургузуп белеткээрине улуг деткимчени бергенер. Ылангыя партком секретары Анаш-оол Түлүшович боду шиинге ойнавышаан, ниити удуртулганы харылап турган.

Клара Чамыяновна, эгезинде бисти чыып алгаш, кымның кандыг рольду ойнаарын хуваавышаан, ону он хонук хуусаада белеткеп дооскаш, улуг октябрь байырлаа-лын таварыштыр, ноябрь 7-де, бүгү чонун мурнунга шиини дужаар сорулганы салган. Аңаа эки болур болза, республика конкурзунга киржир. Орта эки үнелелди алыр болза, Улан-Удэге болур көрүлдэге киржир. Ынчангаш бистин хей-адывыс-даа көдүрлүп үнгөн.

Шиини рольдарында бисти хулап турда база-ла каттырынчыг чүүлдер хөй турган. Шиини кол режиссеру Клара Чамыяновна мени Сержинмаанын ролун ойнаар сен дээш, менден бичи уругну Сандак чагырыкчының кадайы

болур сен диген. Оозу: «Че-че, мен кадай ролю ойнавас мен» дээш, ында-ла могоаттына берген. Чамдыктарывыс рольдарга таарышпайн, ыглажып-даа турдувус. Мээң өөм ишти Бай-Белек Дөңгүр-оолдун ролюнга таварышкан. Режиссерувус черле шыңгыы кижиге, артист кижиге сценанын чурумундан эгелээш, оон үнгөш, кудумчуга кандыг байдалдыг чоруундан бээр бисти чула сургап турган.

Ойнаар-оолдун ролун Коомадыр Куулар багай эвес ойнап турду. Бичи школачы уруг Бичиилектин ролюнга чаа-ла школа дооскан анык 18 харлыг комсомолчу Нина Ооржак кончук-ла таарышкан, чараш-даа ойнаар кижиге. Сөөлүндө ол Томскиниң медицина институтун дооскаш, Хандагайтыда ажылдап чор. Сандак чагырыкчының ролун колхозтун кино-механиги Дээрбек Монгуш акый тергип эки ойнаар кижиге. Шиини хөгжүм каасталгазын бот-тывынгыр композитор, чогаалчы эживис Опар Түлүш бедик денчелге кылган турган. Ол эрте-ле анык назынында өске оранче чоруй барды.

Он хонук иштинде кижиге бүрүзү онаашкан рольдарын шынгадып алкан болган. Кожуундан келген комиссияга хулээдир мурнунда колхозтун клувунга ийи удаа көргүстүвүс. Ол үеде видеокамера турган болза, тырттырып алгаш, ам көргөн болза, дыка солун турар

ийик. Ынчан мээң өөм ишти Бай-Белек колхозтун кол мал эмчизи, мен суму секретарылап ажылдап турдум.

Артистерниң кедер хевинче колхоз баштаар чери кончук улуг кичээнгейни салып турган. Дөңгүр-оолдун кедер хром сапыын, торгу тонун Моолдан эккелген турган. Чамдык артистеривиске чаа тоннары даарап берген.

Ам бо үжүн үш чыл эрткен-даа болза, чамдык эштеривистин канчаар ойнап турганы сагыжымда артып калган. Санаанын боду анык-даа болза, Сандак чагырыкчының кадайының ролун чарала ойнап чораан болдур ийин. Чөнүк ирейниң чадаганнап, ыяңгылыг ырлап оргаш ойнаары, Бедик-Кара дээш, оон-даа өскелерниң ойнаары ам-даа сагыжымда артып калган. Бир көргүзүгдө Сержинмаа өгдө Хам-оолга ажынып, «дожаан көк буга сени чоор мен» деп турар. Бо көргүзүгнү ойнап чадап, режиссерга кончуттуруп шаг болган черим база бар. Дөңгүр-оолдун чадашкан чери Сержинмаа-зы-биле ылчыннажып тургаш, ырлаар көргүзүгнү чадажып турду. «Бо канчап барган кижиге сен, бодунуң-на кадайыңны чассыдып шыдавас, орта кижиге сен бе, мынчаар ойнаар чоор» дээш, боду чаңнап ойнаарга, каттыржыр турдувус.

Шиини хулээп алган комиссия бистин чамдык артистеривисти

профессионал артистерге деңгештир ойнаан деп үнелелди бергенер. Шак ыңдыг үнелелди шиини хулээп алган комиссиядан алгаш, кожуун иштинге гастрольдап эгелээш, кожуунун сумуларының шуптузунга ийи-үш катап көргүскен бис. Чон дыка сонугаар болган. Оон соонда Чөөн-Хемчик кожуунун сумуларыңче үнүүшкүннү кылдывыс.

Оон улаштыр Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарже үнүүшкүннерни кылдывыс. Чонун дилээн езугаар чамдык суурларга ийи, үш-даа катап ойнап турдувус. Бай-Белектин төрөөн сууру Бай-Тайга ойнаанывыс черле уттундурбас.

Ынчаар кожууннарже үнүүшкүннү ойнап чорааш, колхозувустун агар санынче хөй акшаны кирип бердивис. Бистин кириген акшавыс-биле колхозка чаа машина саткан дээр чүве.

1969 чылдың июль айның 24-те кончук изиг үеде ийи дугаар огулус төрүттүнгөн. Ол оол 4 ай чедип турда, демги шивисти Кызылга республика көрүлдэинге киржир-биле белеткеп эгелээш бис. Чамдык рольдарының ойнакчылары солукшан. Хамның ролунда Лаа Донгак, Бичиилектин ролунда Саглыдан чаа школа дооскан Тамара Саага.

Ниитизи-биле «Дөңгүр-оолду» 58 катап ойнаан бис, 59 дугаарын республика конкурзунга ойнаар дээш келгенивис ол. Чадаанын улусчу театрының артистери «Чеден-Мегечи» деп шиизи-биле келген болду. Бистер бичи-ле кош-каш кыныр болзувусса, олар бир-

ги черни алыр деп сураа дыңналып турган. Шивисти амгы филармонияга көргүстүвүс. Шиини ойнаанывыс кажангызындан артык болган. Жюри кежигүннери шиини соонда аштаттынып, кеттинип турувуста, халчып кээп турдулар. Алдарлыг артист, драматург Виктор Шожалович Көк-оолду бир-ле дугаар чооктан көргөним ол. Мээң байыр чедирип тургаш: «Шура, Сержин, театрга артып каар сен бе?» дээш, каттыргылады. База бир узун ак херээжен кижиге мээң ойнаанымын үнелээни-ле ол боор, чаагымче чыттап турду. Чаш уруг-луг кижиге аңаа турар арга чок, хонар черивиске бичи дунма Оюмаа-биле чоруттувус. Ол бистерни эдерип нянялап чорааны ол.

Көрүлдениң түннелин үндүргөн, шивисти ийиге черни алган болду. Чүл дээрже, шиини үзүндө сөөлүндө немежи келген артизвивис, ол хамның хеви-биле театрың буфединден кырлыг стакан долдур шампан ишкен дээш, шүгүмчүлелге таварышкан болдувус. Роль бүрүзүңге демдектер салыр, Дөңгүр-оол, Ойнаар-оол, Сандак сугларга 4 деп демдектер салган. Бичиилек, Сержинмаа сугларга 5-тер салган деп хуралга киришкен эштеривис чугаалап келдилер. Бичиилекти ойнаан дунмавыс Тамара Саага сөөлүндө республиканың алдарлыг артистери-ниң бирээзи болганын чон билер. Сактыышкыны үжүн болгаш үш чыл болганда, бижидим. Бистин аравыста чок кижилерниң дөргүл-төрелинге мөгөйдим.

Александра ИРГИТ,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

РОССИЯНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДӨ
ЧАА АРЫННЫ АЖЫТКАН

Россия Федерациязының Президентизиниң март 2-де болган соңгулдаларына Д.А. Медведев соңгукчуларның 70,23 хуу үнүн ап, РФ-тиң Президентизинге соңгуктанып билер болгай бис. Бо президент соңгулдалары бир талазында, россиянарның турум политиктиг турушта келгенин бадыйткап турар. Ийи талазында, чонун РФ-тиң Президентизи турган В.В. Путинге, оон Чазаанга бүзүрелиниң быжыкканын илередип турар.

Эрткен чүс чылдан бээр Россияның дээди удуртулгазынга ажылдап чораан удуртукчуларның солчуп келгенине кыскасы-биле доктаап көрейн. Ленинниң чагыларын Сталин колдуу боттандырган болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, Ленин социалисттиг ниитилелдин теориязын тургузуп каан боордан башка, а херек кырында ону амыдыралга боттандырган кижиге Сталин.

Хрущев чурттуң бирги удуртукчузунга ажылдап чедип келгеш, Сталинниң чорудуп келген политиктиг ажылын шүгүмчүлөп, кижиге чүдүүр чорукту болдурбазынга удур ажылды чоруткан. Н.С. Хрущевту солуп келген Л.И. Брежнев ону политикага ниитилел хөгжүлденин боттут хойулуларын барымдаалавайн ажыглааны дээш шүгүмчүлээш. М.С. Горбачев чурттуң бирги удуртукчузунга депшип үнүп келгеш, чуртка эде тургузуушкуну чоруткан. Оон түннели кандыг байдалга келгенин билер бис.

Б.Н. Ельцин Россияның бирги Президентизинге соңгукташ, күштүг ССРЭ-ни болгаш СЭКП-ни дүжүргени-биле алдаржаан. В.В. Путин Ельцинниң 1990 чылдарын сандараашкыны болгаш буураашкыны чылдары деп үнелелди берген. Бо чылдарны чурттап эрткен бистер, ылангыя бөдүүн россиянар, ону кажан-даа утпас. Россияның төөгүзүндө балалчак арыннарны бистин төөгүчүлери вис шагда-ла бижип эгелей берген боор деп бодаар мен.

Кончук берге үеде Россияның

Президентизинге В.В. Путин соңгуктургаш, Ельцинниң арттырып каан аар «чүгүн» аштап-арыглар ужулга таварышкан. Политиктиг турум эвес чорукту, чурттуң буступ дүжүренин талазы-биле коргунчуп байдалды, чечен дайынын, олихартарның кызыгаар чок эрге-чагыргазын, регионнарның божаннааш чоруун, армияны будулдурарын, коммунисттиг эрге-чагырганын эглип келирин, даштыкы чээлиден хамаарылгалывыс дээш, дыка нарын айтырыгларны бодунуң 8 чыл иштинде чуртту башкарып келген чылдарында шийтпирлеп каан. Ол талазы-биле улуг үнелелди чүгле бистин эвес, даштыкы эксперттер, аналитиктер берип турар. Россия бо хүнде делегейниң эң шыырак 7 күрүнелериниң санынче кире бергени В.В. Путинниң политиктиг ажыл-чорудулгазының быжыкканын дорту-биле бадыйткап турар.

Ам бир эвес Россияның төөгүзүн шын көрүш-биле сайгарып көөр болзувусса, чурттуң баштыкчызы солукшаш, дараазында чурттуң ийи дугаар эрге-чагыргазына ажылдап келген төөгү кажан-даа турбаан чүве-дир. Бо дээрже, Россияның төөгүзүндө чаа «арындыр». Бир эвес Медведев (президент), Путин (Чазак Даргазы) үр чылдарда мынчаар ажылдаар болза, чурттуң хөгжүлденинге тодаргай чаартылгалар көстүп келир деп, чамдык эксперттер ыңдыг үнелелди берип турар апарган.

РФ-тиң Президент соңгулдаларының бетинде Д.А. Медведевтин чуртту башкарының талазы-биле

программазы парлалгаа үнмээн болгай. Ол программазының кол угланышкынын Красноярскиге болган экономиктиг шуулганга чугаалаан. Ол мурнады алыр хемчеглерге, кижиниң хостуг эргезиниң дугайында, экономиканың хостуунуң дугайында, кижиге бодунуң бодалын хостуг чугаалаарының дугайында чүүлдерни кирип турар.

Улуг компанияларга күрүнениң киржилгезин кызырарын чурттуң чаа удуртукчузундан манап болур апарган. Красноярскиге Медведев: «... ол компанияларның директорлар чөвүлелинге хөй күрүне дүжүмметтериниң кылыр чүвези чок деп санап турар мен» дээн болгай. Бизнесмен «чөмөнип» өөрөнгөн дыка хөй дүжүмметтерниң сеткили дүвүрээ боор деп бодаар мен. Ажыы-биле чугаалаарга, РФ-тиң Чазааның-даа, Президент аппаратының дыка хөй удуртукчулары улуг компанияларның директорлар чөвүлелин удуртукчузу, оралакчызы, кежигүннери болуп алгаш, хөй акшаны ап турары чажыт эвес-ле болгай.

Чамдык эксперттерниң бижип турары-биле алырга, Д.А. Медведев губернаторларның соңгулдазын катап тургузар, эрге-чагырга органның эрге-хоойлу органның кызырар, коррупция-биле шыңгыы демиселди чорудар апар деп санап турар.

РФ-тиң соңгуктан Президентизин Дмитрий Медведев Тобольскиге эрттирген Күрүне Чөвүлелин хуралына биче болгаш ортумак бизнести хөгжүдеринге административтиг шаптыктаашкыннарны ажып эртериниң айтырыын сайгарып чугаалашкан. Ол хуралга киржип чорааны ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол «Үндүрүг албанының ажылы Тываның биче бизнесе чидиг айтырыгны тургузуп турарының дугайында» илеткелди кылган. Оон чугаа-

зын РФ-тиң Президентизи кончук чүлдүгүнүп деткээн.

Путин Ельцинниң арттырып каан «богун» арыды аштаан деп дидими-биле чугаалап болур бис. Ынчалза-даа В.В. Путин чуртту шуут-ла арыгтас байдалга Д.А. Медведевке хулээдип берген деп база чугаалап болбас. Оон эң берге-коррупция (хээли алыр чорук) болуп хевээр артып калган. Россияның бурунгаар хөгжүлденинге ол кончук улуг шаптараазыны таварыштырып турар. В.В. Путин чуртту ол хире билдиргелер удуртуп келгеш, бо айтырыгны чүге шийтпирлеп шыдавааны деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Президент бо талазы-биле хемчеглерни ап келген, ону боттандыра кижилерниң хөңнү чок болуп турар. Чижээлээрже, коррупцияга удур делегей конвенциязынга дүүштүр В.В. Путин 2007 чылдың февралда чарлыкты үндүргөн, бир чыл ажыг үенин иштинде ол боттанмай турар.

Коррупцияга удур хоойлунун төлөвилели 15 чыл иштинде эрге-чагырганың коридорунда чоруп турар. Ол хоойлунуң чүге эртпейн турары шагда-ла билдине берген. Күрүне Думазының депутаттарының хөй кезин ажылдап албаан акша-биле холбашкан кижилер чыылган болгаш бодунуң хөлөгелиг орулгаларын, өңчүзүн контроль-даарын болдурбас дээш кандыг-даа хемчеглерни алырындан чалдаймай турар. Оон иштинде оларның даштыкыда безин хөй өңчүзү бар болгай. Моон түннелинде Россия делегейде эң-не хээли алыр чурттарның санынче кире бергени таварылга эвес.

Медведевтин планы Путинниң планына удур турбайн турар болгай, ол ону уламчылаар болгаш немээр апар. Ынчангаш бо айтырыгны дөзүңгө чедир үзе шийтпирлептер дээрзинге идегел-даа, бүзүрел-даа улуг дээрзи билдингир. Ынчалза-даа ону ийи-үш чыл иштинде шийтпирлептер болдунмазы билдингир, бо талазы-биле чаа Президентиниң мурнунда белең эвес нарын айтырыглар тургустунуп турар.

Сергей ХЕРТЕК белеткээн.

ХООЙЛУЖУДУЛГАНЫ
ҮРЭЭШ,
ТОРГАТКАН

Соңгулдалар дугайында хоойлужудулганы Шагаан-Арыгның №154 участка соңгулда комиссиязының даргазы Людмила Донгак үрээш, административтиг кеземчеге онаашкан.

2008 чылдың март 2-де соңгулдаларда хоойлужудулганы хажытканының дугайында кожуунуң иштики херектер килдизиниң начальнигиниң дыңнадыгын Улуг-Хем кожуунуң прокуратуразы хынап көргөн. Участоктун соңгулда комиссиязы бюллетеньнери санаан соонда, түннел хуралды эрттирбээни илерээш, ынчангаш «Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 73 чүүлүнүн 22 пунктузун хажыткан. Бадылаашкынының түннелдериниң дугайында протоколду чүглө тур девискээр соңгулда комиссиязының айтышкынының соонда тургускан. Административтиг кеземче херээн оттурарына ол чылдак болган.

Судка Людмила Донгак буруузу билдинген тайылбырны берген. Комиссияның даргазы РФ-тиң Административтиг кем-херек үүлгедиишкенин дугайында кодекстин 5.24 чүүлүндө көрдүнгөн административтиг корум-чуруму үрээш деп түннелди суд үндүргөн.

Улуг-Хем кожуунуң эптеши-тирилге судьязы административтиг херекти көргөш, чингелдерни кичээнгейге алгаш, Людмила Дадар-ооловна Донгакты торгаан. Торгаалды 30 хонук хуусаада күрүне хөрөңгизинче кирир ужурулуг.

Мерген ОНДАР,
Улуг-Хем кожуунуң прокурору.

П О Ч Т А Д А

ӨРТ СООНДА

Улуг-Хем кожуунда Хайыракан суурнун почта салбыры өрттөнгөн соонда, суурнун чонунун чаңгыс мөөңөжип чыгыр чери ол турган болгаш чонга эпчок байдалды тургускан турган.

Өрткө почтаның бүгү документациязы чок болган, оон аңгыда пенсияга бээр акша база хып калган. Республикада «Россияның почтазы» салбырының удуртулгазы өрттүң болган чылдагаанын база когаралды илередири-биле тускай комиссияны тургускаш, 5 хонуктун иштинде пенсия үлээр акша-төгерики тыпкаш, пенсияны саадал чок чонга үлээн. Хайыракан суурнун чагырга чери почта турар бажыңны аңгылап берген, ам аңаа капитал септелгени чорудар. Суурнун чону почта харылзааларын үезинде ап турар.

АГАР САНЫН ПОЧТАГА...

Сукпак суурнун почта эргелелинде чонга чаа ачы-дуза чедирилгезин кылып эгелээн.

Аңаа почта ачы-дузасындан аңгыда, соталыг харылзаа өрттөн

база төлөп ап болур апарган. Ону кылдырда чүгүле бодунун телефонун дугаарын тускай бланкка бижээш, өрттөн төлөп каар. Абонентилерге Мегафон болгаш МТС акшазының 5 хуузу болур, БиЛайн соталыг харылзааларга чыылда турбас. Мындыг харылзаа ачы-дузаны Кызыл хоорайның бүгү почта салбырларында февраль айдан эгелеп тургустунган.

БАШКЫЛАРГА СЕМИНАР

«Чагааның эң эки кичээли» деп башкыларга семинар март 26-да Өөредилге яамызынга болуп эрткен.

Республика чергелиг бо конкурсту бистиң республикада ийи дугаар эрттирип турары бо. Оон эгелекчилери — федералдыг почта харылзааларының Тыва Республикада эргелели болгаш ТР-ниң Өөредилге яамызы.

Семинарга кожууннарның өөредилге эргелелдеринин методистери киришкен. Оон киржикчилеринге Өөредилге яамызының килдис даргазы Светлана Монгуш, «Россияның почтазы» салбырының специалисти Наталья Торбостаева ук конкурстун уругларга ажык-

дузаның дугайында, ылангыя орус дыл башкыларына методиктиг кичээлдер эрттиреринге улуг дуза болурун демдеглээн.

«Чагааның эң эки кичээли» конкурс Бүгү-россия чергелиг конкурс, ол ам дөрт дугаар эртип турар. Ол школачы уругларга чагааның янзы-бүрү хевирлерин бижип өөрениринге дузалаар. Чагаа кижиниң бодунун, ажил-агыйжы, албан езузунун дээш хөй хевирлерлиг болур. Ынчангаш уругларга бо конкурс кончук ажыктыг болур дээрзин башкылар арга-дуржулга солукшкан.

50 РУБЛЬ-БИЛЕ НОУТБУК

Чөөн-Хемчиктин Баян-Тала ортумаа школазының физика башкызы Урана Ооржак «Бинго-миллионер» лотерея-биле ноутбук (холга ап чоруур компьютер) ойнадып алган.

Лотереяны «Лото» киосклеринде болгаш почта эргелелдеринде садып турар. Лотерея билеттерин хөй садып таратканындан, оон ойнадып алыр акшазының түнү улуг болур.

Наталья ТОРБОСТАЕВА.

Культура амыдыралы

«Сүт-ле-Хөлүм мөгелери»

Март 27-де С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңына Тывада атсураа билдингир апарган херээжен композитор Лилия Кууларның «Сүт-ле-Хөлүм мөгелери» деп чогаадыкчы кечээзи солун концерт-биле эрткен.

Амгы үеде Мөңгүн-Тайгада чурттап чоруур Адыг-оол Намгай-оолдун сөзүңге бижээни «Сүт-ле-Хөлүм мөгелери» деп ырызы-биле ол концертин ажиткан. Оон кол чылдагааны Лилия Куулар Сүт-Хөл керни, а оон аңгыда Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, баштайгы күш-ажылчы базымын ол кожуунга эгелээн, ынчангаш Сүт-Хөл чонунга мөгейинин демдээ-дир.

Чараш ырлары дээш Сүт-Хөл кожуун чагыргазының болгаш Тываның Композиторларының чогаадыкчы каттыжышкынының хүндүлел бижиктери-биле ол шаңнаткан, боодал чечектерни болгаш белектерни аңаа тывыскан.

Училищени кады дооскан эштери ТР-ниң алдарлыг артистери Айдысмаа, Игорь Көшкендейлер, Андрей Монгуш болгаш Тываның национал оркестри, Юлиана Ондар болгаш өскелер-даа концертке киришкен. Хүндүскүнүң 3, кечээкиниң 6 шакта ийи катап болган концертке хос олуттар чок болган.

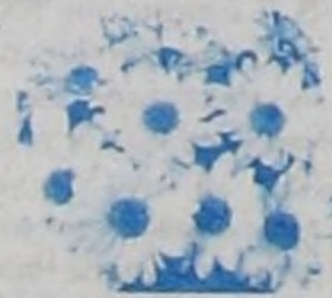
Бистиң корр.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң эргим, ынак дунмавыс Анна Дугаровна ЧИМИТ апрель 3-те 45 харлаар. Ол Бай-Тайга кожуунун төп эмнелгезинде кеш аарыгларының талазы-биле фельдшер эмчи. Дунмавыс ажылынга бердинген, биче сеткилдиг, шаңнал-макталдыг ажилдап чоруур.

Ол бир оолдун эргим, ынак авазы, кады чурттаан эжиниң быжыг чөлөңгичи база ийи өскүс уругларны азырап, өөредип, кижизидип чоруур. Ынчангаш дунмавыска төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ажил-ижинге чедиш-киннерни сеткиливис ханызындан күзедивис.

Хүндүткел-биле, кады төрээнери, Шолбан-оол, Татьяна, Александра, Константин (Аксы-Барлык) болгаш оларның өг-бүлелеринден.

Д Ы Н А Д Ы Г

Россияның Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле №1 районнар аразының инспекциязының 2008 чылдың декларация кампаниязын хандырап сорулга-биле дыңнадыры болза:

отчеттар хүлээп алыр талазы-биле операция залы апрель айның субботааларында, ол болза 2008 чылдың апрель 5-те, апрель 12-де, апрель 19-та, апрель 26-да 09.00 шактан 13.00 шакка чедир ажилдаар.

Россияның федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле №1 районнар аразының инспекциязы.

МАРАФОНЧЕ чаладывыс

Чөөн-Хемчик кожуунун Бажың-Алаак сумузунун көдээ Культура бажыңына апрель 11-де 12 шакта «Субурган» тударының марафонунче чонну чаладывыс.

Тел.: 5-27-20; 8-234-21-5-34, 8-913-341-8938, 8-913-348-3355.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ачаыс, кырган-ачаыс Борис Очур-оолович ХОМУШКУ март 24-те чырык өртемчейден, ханы ынак чоок кижилеринден хенертен чарлып чоруткан. Кырган-ачаысты сөөлгү орукче үдежи, бистин ажыг-шүжүүвүстү үлежи, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүзүп, Кызылдан, Өвүр, Би-Хем кожууннарда келген төрелдеривиске, Балгазындан келген күдээвиске, кожуунун сумуларындан база Тээли ортумаа школазының, Шуй ортумаа школазының, кожуунун өөредилге килдизинин, эмнелгенин, ишти киришкен килдизинин, чагырга черинин коллективтеринден келген улус-чонувуска, эш-өөрүвүске, кожаларывыска, аңгы-аңгы үелерде школа дооскан өөреникчилеривиске четтиргенивисти илереттивис.

Хүндүткел-биле, өөнүң ишти, уруу, күдээзи.

Бистиң ынак огулус, ачаыс, акыыс, дунмавыс, даайыс Радисон Севэнович ИРГИТ эттинмес аарыгдан үр үеде аарааш, чырык өртемчейден кезээ мөңгөде чарлып чоруткан.

Огулусту сөөлгү орукче үдежи, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске, Би-Хем кожуунун Шивилиг суурунун чурттакчы чонунга, школа болгаш Культура бажыңының коллективинге, Өвүр кожуунун төп эмнелгезинин коллективинге, Туран хоорайның культура ажилдакчыларына, Ольга Думей-ооловнага, Буян, Чайнаш Донгактарга, Тигран, Айлаң Ховалыгларга, Кызылдың күрүне университетинин күш-культура факультетинден чаңгыскурсчуларына, чаңгысклассчы эш-өөрүңге, Кызылдан, Ак-Довурактан келген кудаларывыска четтиргенивисти илередип тур бис.

Авазындан, кады төрээнеринден.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы база кожуунун Төлээлекчилер хуралы үр чылдарда кожуунун удуртукчу ажылынга ажилдап чораан Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертектин өөнүн ишти
Валентина Хопуновна
ХЕРТЕКТИН
үр звес аарааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

«Адыр, адыр, мен база дешкилеп, маңнаайн...»

МАЛЫВЫС АРБЫН-НА БОЛЗУН АМ!

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының бо чылдың март 31-ниң хүнүнде берген медээзи-биле алырга, республиканың девискээринде көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде 2626 баш бода мал санаттынып турар, оларның иштинде дузалал ажил-агыйларда — 448, арат-тараачын ажил-агыйларда — 991, көдээ ажил-агыйының биче бүдүрүлгө кооперативтеринде — 3841, хууда чонда — 43497 баш бода мал бар. Бо хүннерде 7623 инек төрүпкөн, оон 7554 бызааны камгалап алган, азы 15 хуу.

Шээр малдың санын ап көөр болза, ниитизи-биле республикада көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде 69022 баш, дузалал ажил-агыйларда — 6580, арат-тараачын ажил-агыйларда — 11220, көдээ ажил-агыйының биче бүдүрүлгө кооперативтеринде — 72063, хууда чонда — 318877 баш шээр мал бар. Март 31-ниң көргүзүлгери-биле алырга, республикада ниитизи-биле 139332 баш анай-хураган төрүттүнгөн, оларның иштинден 138761 баш чаш малды камгалап алган, азы 29 хуу бооп турар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлөттүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9200. Чагыл 34. Номерни парлагаче дужааганы:

график езуугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тывакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг курүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.